

A régi pesti Vigadó építésének előzményei.

A magyarországi szabad királyi városok lakosainak szórakozásai közt a táncmultságok a XVIII. század közepétől kezdve mind nagyobb jelentőséget nyertek. Ebben az időben irányították először a hatóságok figyelmüket a bálügyek rendezésére és ekkor tettek először lépéseket *rendeltetészerű báltermek* építésére. E törekvések azonban nem a polgárság, hanem a nemesség táncmultságaival kapcsolatban jelentkeztek.

A hatóságok figyelmét a vállalkozói kedvnek a báli és színházi életben való megjelenése hívta fel e kérdésekre. Pozsony volt az a szabad királyi városunk, ahol már az 1740-es években élénk bálozás folyt farsang idején.¹⁾ Pozsonyban az állandóan ott lakó nemeseken kívül is igen sokan fordultak meg e rend tagjai közül nemcsak hivatalos ügyekben, hanem hogy részt vehessenek az ott folyó szórakozásokban.²⁾ A város falai közt összegyűlt nemesség számára több helyen rendeztek táncmultságot, ezek a multságok azonban kezdetben nem állottak hatósági ellenőrzés alatt.³⁾

Turbilio Károly cukrász 1749 március 5-én azt kérte az uralkodótól, hogy adjon neki Pozsonyra kizárólagos jogot bálok és színielőadások tartására.⁴⁾ Kérését azzal indokolta, hogy a nemesség rendszertelenül folyó táncmultságai, melyek a tisztesség rovására eshetnek, megszűnnének, ha ő mindenkit kielégítő bálokat tartana és a városi közönségnek is haszna lenne vállalatából, mert az ezúton szerzett bevételek egy részét átengedné jótékony célra.

A kancellária e kérelem ügyében kikérte a helytartótanács véleményét. A helytartótanács válaszából megismerjük az egykorúak felfogását a bálokról, színjátékokról és általában a nyilvános szórakozásokról, azonkívül megtaláljuk benne a kiindulópontját a hazai színház- és *vigadó-* (*redut*) *építési* törekvéseknek. A helytartótanács véleményében mindenekelőtt leszögezte azt a nézetét, hogy a felsorolt szórakozások nem járnak haszonnal a vallásosságra és jóerkölcsökre, a kérdéssel való foglalkozástól azonban még sem idegenkedett, mert értesülése szerint az efféle szórakozásokat mindenfelé megtűrik. Leszögezte másfelől a helytartótanács azt a nézetét is, hogy a bálok és színjátékok ügyének rendezéséhez szükségesnek látja alkalmas épület, színház emelését, mely épület díszére válnék a városnak is.⁵⁾ Itt kifejezésre jut az egykorúaknak az a felfogása, mely szerint a színjátszás és báliszórakozás szoros kapcsolatban áll egymással. Felfogásuk szerint a színház nemcsak a színielőadások, hanem a nyilvános táncmultságok és látványos-

ságok számára emelt épület is volt. Ennek a felfogásnak volt a következménye, hogy mikor megépült Pozsonyban a rendeltetésszerű színház, benne helyezték el a Redut-termet és Pesten is, mikor rendeltetésszerű színházat akartak építeni, eleinte a pozsonyi megoldás mintájára a színház épületében akarták elhelyezni a városi tánctermet.

A helytartótanács kedvező véleménye alapján, melyet Pozsony városais támogatott, Turbilio megkapta a kívánt privilégiumot, mely a színelőadások és bálók rendjére és idejére vonatkozó intézkedéseken kívül kötelezte őt, hogy bevételeinek 6 százalékát adja a városi szegények javára és törekedjék a város díszére szolgáló színházat emelni.

Bár Turbilio vállalkozásának megindításában nem a polgárság igényei játszottak szerepet, nagy jelentőségű volt a szabad királyi városok polgársága szempontjából is, mert alkalmat adott rá, hogy a polgárság körében országszerte megismerhessék az előkelő körökben divatos és a külföld ízlésének is megfelelő táncmulatságokat. Pozsonyban, mely az országgyűlés és dikasztériumok székhelye volt, más szabad királyi városok polgárai is sűrűn megfordultak, akár országgyűlés idején mint ablegátusok, akár pedig mint városuk vagy a saját ügyes-bajos dolgaik intézői. Az értelmes és tanulékony polgárok nem maradtak érzéketlenek a Pozsonyban tapasztaltakkal szemben. Hazaérve elmondták élményeiket polgártársaiknak és megismertették városaikat a művelt körök báli szórakozásaival, előkészítve azok számára a talajt.

I.

Pesten a település 1686 után nagy lendülettel indult meg, a bevándorlók azonban túlnyomórészt egyszerű, igénytelen emberek, főleg iparosok és földművelők voltak. A város is sokáig viselte magán az egyszerűség bélyegét és hosszú időnek kellett eltelnie, míg egyszerűségéből kibontakozhatott. Épült ugyan falai közt néhány főuri palota is, tulajdonosaik azonban nem sokat tartózkodtak bennük, a megyeházán pedig a foglalkozásuk által idekötötteken kívül szintén csak átmenetileg fordultak meg a nemesek. Jelentősebb volt az intelligens elem szaporodása szempontjából a kir. kúriának 1723-ban történt idetelepítése, minek folytán a bírakon és ügyvédekén kívül sok nemes ifjú, jurátus, patvarista is került a városba. A polgárság egyszerű életmódját azonban egyelőre ez sem befolyásolta, mert a nemesi és polgári elemet nemcsak a rendi különbség, hanem a nemzetiség is elválasztotta. A magyar ifjúság a városi polgárságot nem szerette idegen nemzetisége miatt és a fennálló ellenszenv ismételtén robbant ki véres összeütközésben.

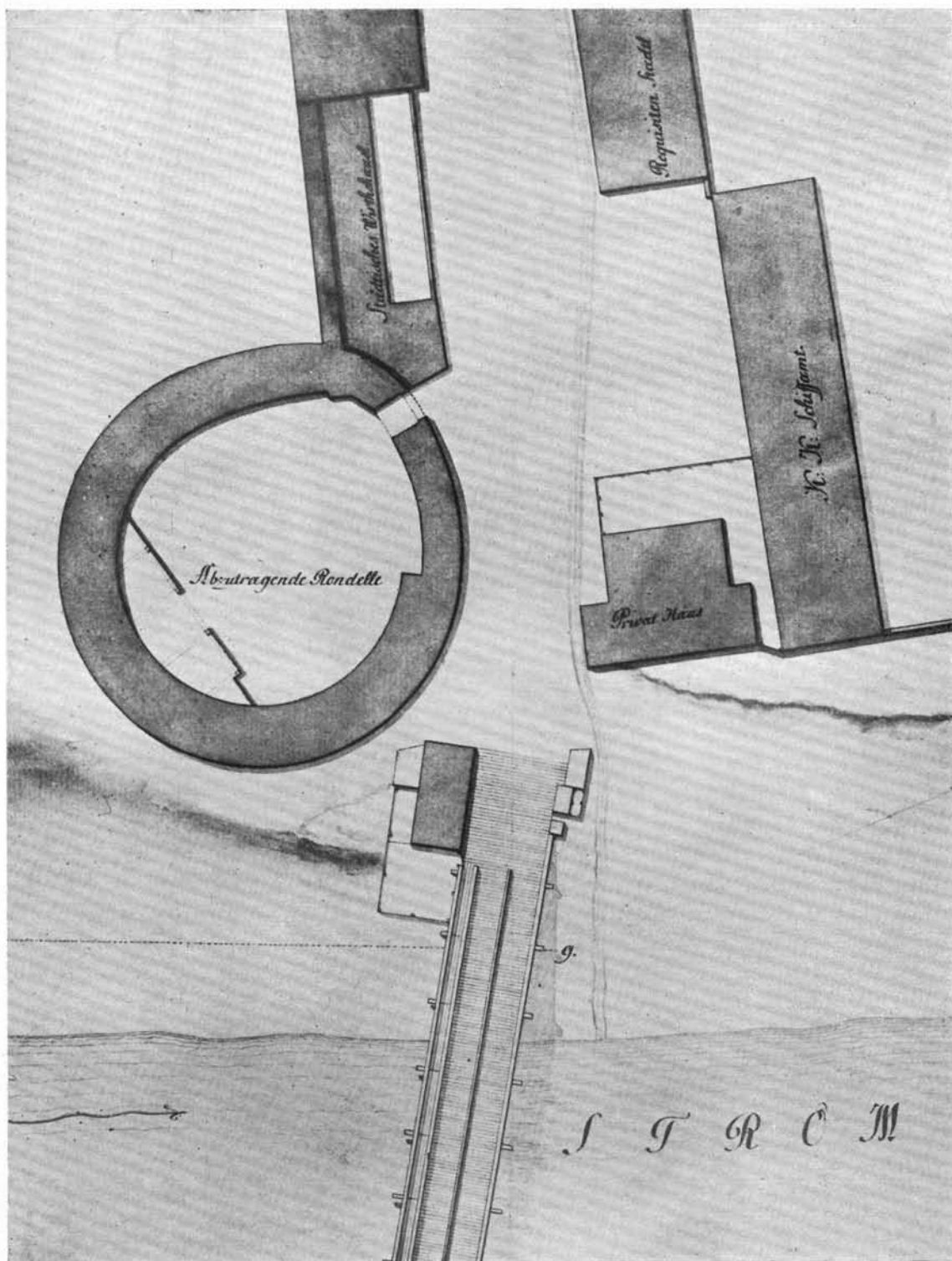
Ennek az elszigetelt életet élő, saját köréhez ragaszkodó polgári elemnek a szórakozásairól kevés feljegyzést találunk. Táncmulatságaikra vonatkozólag 1773-at megelőzőleg egyáltalán nem sikerült irott adatot találni. Későbbi adatokból azonban és a szomszédos Budára vonatkozó feljegyzésekből, amely város állandóan szoros érintkezésben és kapcsolatban állott Pesttel, vonhatunk némi következtetést a pesti polgárok táncmulatságaira is.

A főváros egykori telepeseinek leszármazottainál éppúgy, mint a környéken élő hasonló származású lakosság körében ma is láthatjuk, hogy kocsmai mulatozás alkalmával eljárnak a legények egy-egy táncot a lányokkal. A táncolásnak ez az egyszerű, közvetlen formája volt meg elsősorban a pest-budai bevándorlók és azok közeli leszármazottai körében. Amint a különböző helyekről idekerült telepések összeszoktak, sor került nagyobb táncünnepélyek rendezésére is. Ezeknek a táncünnepélyeknek a színhelye, amint a későbbi adatokból kiviláglik, a vendégfogadók tágasabb, a célnak megfelelő helyiségei voltak.

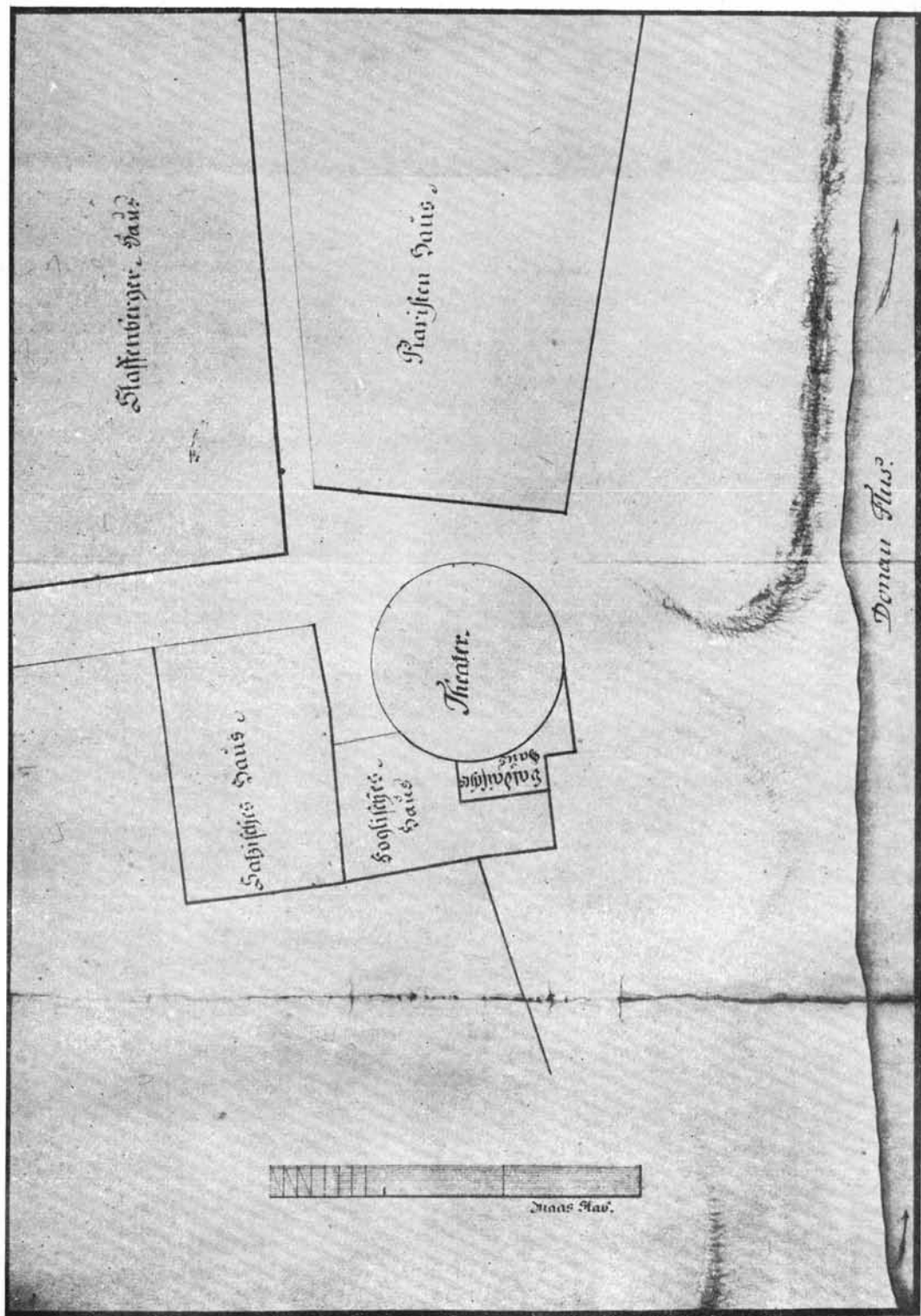
A kocsmai szórakozás és a táncmulatságok szoros kapcsolatára és a táncmulatságok kedélyes, kispolgári jellegére vonatkozólag még sok adatot találunk az 1770-es évekből úgy Pestet, mint Budát illetőleg. Scheff József pesti polgár résztvett a »Zöld kertben« az 1776 február 20-án lezajlott emlékezetes farsangi mulatságon Terek (Török) András nevű rokonával, ahová borozgatni mentek és iszogatás közben, pohár mellől nézték a táncolókat. Schmidhammer József, özv. báró Haruckernné házának gondviselője gyermekeivel jelent meg e mulatságon, hogy elűzze unalmát és hogy gyermekeinek öröme teljék a táncolók nézésében.⁶⁾ Budán már 1760 körül épült táncterem, a polgárok azonban ezentúl is legszívesebben a megszokott vendéglőkben jöttek össze táncolni. A kocsmárosok nem szedtek belépődíjat, csak annak kellett fizetni az elfogyasztottak árán kívül, aki résztvett a táncolásban.⁷⁾ Ebből az adathból a táncmulatságok fejlődésének olyan fokát ismerjük meg, amikor a tánc még kocsmban, kocsmai szórakozással közvetlen kapcsolatban folyik, de már külön kell fizetnie annak, aki részt akar venni a táncolásban. Pesten, az említett zöldkerti mulatság alkalmával — legalább is a bemenni akaró jogászoktól — a két máriást kitevő díj lefizetését előzetesen kívánták.

A pesti tanácsnak a táncmulatságok ügyébe való beavatkozása annak a királyi rendeletnek az alapján kezdődött, mely a szabad királyi városokra nézve előírta az álarcosbálok rendezésének szabályait. E rendelet kibocsátása az iskolaügy szervezésére megindult munkálatokkal kapcsolatban történt.⁸⁾ Az uralkodó célja az volt, hogy az álarcosbálok, melyek csak szórakozást nyújtottak eddig, a jövőben hasznosakká váljanak a közérdek szempontjából. E célt úgy akarták megvalósítani, hogy az álarcosbálok tiszta jövedelme a normális iskolák fenntartására szolgáló alapba folyt volna.

A királynőnek az álarcosbálok szabályozására vonatkozó Hand-billetje és az ezt kísérő levél, melyet a kancellárhoz intézett, 1772 december 2-án kelt, a kancellária pedig ugyanezen év december 14-én utasította a helytartótanácsot a rendelet közzétételére. A királynő nemes intenciója, hogy az álarcosbálok jövedelme a normális iskolák céljait szolgálja, Magyarországra nézve korai volt, mert hazánkban akkor még nem honosították meg ezt az iskolatípust. A királyi helytartó, Albert szász-tescheni herceg a királynő tudomására hozta ezt és egyúttal más körülményekre is felhívta figyelmét, melyek indokoltá tették a rendelet több intézkedésének megváltoztatását. Az álarcosbálok megadóztatására nézve azt javasolta, hogy történjék az a Pozsonyban már 1749 óta bevezetett módon, fizesse t. i. minden báltrevező bevételei 6 százalékát jótékony célra s a városok

12. A hajóhídi rondella és környéke 1788-ban.

13. Az úgynevezett rondella-színház és környéke 1789-ben.

az ily módon nyert pénzt szegényház, kórház vagy dologház javára használják fel. Azt nem tartotta méltányosnak, hogy az egész jövedelmet elvegyék a vállalkozótól, mert így elesnék fáradozása és a kockázat vállalásának a jutalmától. Kérte a helytartó annak a két rendelkezésnek a megváltoztatását is, hogy csak az ország legfontosabb városaiban (Pozsony, Buda vagy Pest, Eszék és Varasd) legyen szabad álarcosbált tartani és hogy ezeknek a báloknak a belépődíja mindenütt egységesen 2 forint legyen. Az álarcosbáltartási jognak egyes városokra való korlátozását azért nem helyeselte, mert eddig nem volt az álarcosbálak tartására országos tilalom, azok a városok tehát, melyekben eddig netán szokásban voltak az ilyenek, különösen azonban az ilyen városokban élő nemesek vennék zokon, ha megfosztanák őket az álarcosbáloktól, mikor más városok kifejezetten elnyerik azokat. A belépődíjnak egységesen két forintban való megállapítását azért tartotta aggályosnak a helytartó, mert eddig a pozsonyi belépődíj is csak 1 forint 8 krajcár volt és ezért a pénzért az egyszerűbb emberek még ételt és italt is kaptak. Ha most mindenütt két forintot fognak kérni, ezt nem fogják megfizetni az emberek és emiatt a vállalkozás válságba fog kerülni, a jótékony célra remélt bevételek pedig el fognak maradni.

A helytartó érveit elfogadták és Mária Terézia hozzájárult a kívánt változtatásokhoz azzal, hogy a rendelet úgyis csak egy évre fog szólni, a végső elhatározásokat azután fogja megtenni. Kifejezetten fenntartotta azonban a királyné mindazt, amit e multságok rendjéről és idejéről megállapított.⁹⁾ A kilátásba helyezett újabb rendelet kiadása nem történt meg sem a következő báli szombaton, sem később és még II. József korában is hivatkoztak a hatóságok az 1772. évi rendeletre.¹⁰⁾

A helytartótanács 1773 január 4-én küldte meg a szabad királyi városok tanácsainak a báli rendeletet, melyet Pesten a tanács 1773 január 15-én hirdetett ki. Közölték a pesti lakossággal, hogy az uralkodó a közeledő farsangra engedélyezte az álarcosbálokat és megjelölték azt az öt fogadót, melyben szabad táncot vagy bált tartani.¹¹⁾ Arról nincs feljegyzésünk, hogy hogyan jelölte ki a tanács az engedélyeseket. Ismerjük ezzel szemben a budai tanács eljárását ebben az ügyben. Budán a tanács maga elé idézte azokat a vendéglősöket, akik eddig is rendeztek táncot, majd a rendelet ismertetése után nyilatkozattételre szólította fel a megjelenteket, hajlandók-e az ismertettelt feltételek betartására, mert a jövőben csak így rendezhetnek bált vagy redutot, ellenkező esetben csak egyszerű táncot. A megjelentek Falk Ferenc József kivételével megelégedtek azzal, hogy csak egyszerű táncot fognak tartani. Az ilyen fogadósok helyiségébe a tanács nem küldött megbízottat a rend ellenőrzésére, vagy a szegényalapot illető járulék beszédésére. Üzleti szempontból ezek nem jártak rosszul, mert a polgárok szívesebben mentek olyan helyiségbe mulatni, ahol a kommisszárius jelenléte nem feszélyezte őket.¹²⁾ Ha a pesti tanács is a budai tanács eljárását követte, akkor az öt táncengedélyt nyert pestifogadóst úgy kell tekintenünk, mint akik vállalták a királyi rendelet feltételeinek a betartását, befogadták estélyeikre a tanácsi megbízottat és jótékony célra adták a bevétel 6 százalékát.

A rendelet, amint említettük is, csupán az álarcosbálok szabályozását tűzte ki célul. A rendelkezésünkre álló adatok mégis arra látszanak mutatni, hogy aki a rendelet alapján nyert táncmultságok tartására engedélyt,

annak nem csak az álarcos, hanem az egyszerű táncestélyek bevételeiből is ószázalékos részesedést kellett fizetnie jótékony célra. Ebben az időben nincs is semmi nyoma annak, hogy Pesten szokásban lett volna álarcosbálok tartása. Pesten tartott álarcosbálokról csak jóval a bálok általános szabályozására vonatkozó rendelet kiadása után találunk határozott említést. Ezek az álarcosbálok a város első két, rendeltetésszerű tánctermeiben folytak, melyek az említett rendelet kiadásakor még nem állottak fönn és létezésüket annak köszönhették, hogy a nemesség lehetőséget akart nyerni megfelelő táncmultságok látogatására, ahol a polgári elemtől elkülönülten szórakozhatik.¹³⁾

Míg ez a két rendeltetésszerű, az előkelő igényeknek is megfelelő táncterem elkészült, Pest város életében fokozatosan haladt előre az a folyamat, mely a régi rendi korlátok áttörése után új társadalmi tagozódás alapjait vetette meg. E folyamat előmozdítására a város kereskedelmi életének fellendülése volt legnagyobb hatással. Pestet elsősorban központi fekvése tette alkalmassá arra, hogy az ország kereskedelmének főhelyévé váljék. Nagyban siettette a város kereskedelmének fejlődését az Alföld betelepülése és termelésének fellendülése. A pesti vásárok rövidesen nem csak az országban, hanem külföldön is híresekké lettek, a város lakossága állandóan szaporodott, a kedvező viszonyok közt pedig megindult az anyagi fellendülés is.

Amint a lakosságnak megvolt rá az anyagi lehetősége és a körülmények is keze-rejártak, mindjobban erősödött körében a tanulási vágy, a műveltségben való emelkedésre irányuló törekvés. E törekvésben csak erősíthette őket a város falai közé sereglett tanulóifjúság és az ott élő nemesség, akiknek a műveltség nyújtotta fölényüket állandóan érezhették. Azok a polgárok, akik városi hivatalba akarták bejuttatni gyermekeiket, kénytelenek voltak azokat iskoláztatni, mert hovatovább a városi hivatalnoki állásokat is képesítéshez kötötték. Pestnek a föllendülése nem kerülte el a felettes hatóságok figyelmét sem, ami megerősítette a továbbfejlődést. II. József az egyetemet Budáról ide helyezte át. Javára vált a városnak az is, hogy a kamarával egyesített helytartótanács a szomszédos Budára került. Budáról szívesen jártak át az emberek a mozgalmas, lüktető életű Pestre, mind a nemesek, mind a polgárok.

A nemes ifjúság eleinte résztvett egyéb alkalom híján a polgárság táncmultságain,¹⁴⁾ később azonban igyekeztek teljesen különváltan mulatni.¹⁵⁾ A nemes ifjúság nem sokba vette az egyszerű polgárokat és fölényesen bánt velük, a polgárság viszont félt tőlük és igyekezett távol tartani őket multságaitól.¹⁶⁾ 1776-ban a kölcsönös bizalmatlanság minden korábbi összetűzést felülmúló véres verekezésben robbant ki az említett zöldkerti táncmultság kapcsán. Ez az esemény adott közvetlen alkalmat arra, hogy a nemesség multságai számára külön, rendeltetésszerű táncterem építését szorgalmazza, melyben a maga ízlése szerint, saját körében szórakozhatik.¹⁷⁾ Így indultak meg Pesten is a kor művelt közönségének színvonalán álló táncmultságok. Annak nem volt akadály, hogy a nemességet nyert és műveltebb polgárok lassanként szintén az előkelőbb multságokat keressék fel, mert Mária Terézia érvényben levő rendelete értelmében az álarcosbálokra mindenki szabadon beléphetett a libériás

inasokon kívül s így történt, hogy a nemességet nem nyert, de megvagyonosodott és a művelődésben előrehaladó polgári elemek lassanként szintén ezekre a multságokra jártak el.

A lakosság legnagyobb részét azonban egyelőre még az egyszerű polgárság képezte. Ez a báli szórakozások statisztikájából is kifejezésre jut. 1780-ban a két új táncterem, mely a nemesség törekvései következtében létesült, kimutatást adott be a tanácshoz a farsang alkalmával tartott bálokról és bevételeikről. Bár az egyszerű közönség táncmultságai bizonyára más helyiségekben is folytak, a farsangi programot a két előkelő tánchelyiség is csak úgy tudta teljessé tenni, hogy a »Noble Baal«-okon kívül egyszerűbb bálakat, úgynevezett »Civil Baal«-okat is tartott, még pedig ez utóbbiakat nagyobb számban. Mindegyik helyen öt-öt Noble Baal volt, Hackernál ezenkívül kilenc, Häuszlernál pedig 13 egyszerű bál.¹⁸⁾ A régi tánchelyiségeket, miután 1777 farsangjára Hacker terme, 1779 farsangjára pedig Häuszler új »Hét választó« terme is megnyílt, a megújított »Hét választó«-t kivéve egyáltalán nem említik többé. Hivatalos intézkedést nem találunk a bennük folyó tánc megszüntetésére és az egyszerű emberek a budai polgárok módjára továbbra is szívesen kereshették fel az ilyen ellenőrzés alá nem eső, kedélyes helyek multságait, a város táncmultságainak fejlődése szempontjából azonban elvesztették minden jelentőségüket.

Azt az előkelőbb helyzetet, amelyet Hacker és Häuszler alkalmas és díszes tánchelyiségek létesítése által vívott ki a pesti báli életben, később hatósági intézkedés is szentesítette. 1786 végén Perczel rendőrigazgató értesítette a helytartótanácsot, hogy csak redutokban szabad álarcosbált tartani. A helytartótanács ennek alapján közölte a pesti tanáccsal, hogy városukban álarcosbált csak Hacker és Häuszler termeiben rendezhetnek, termeiket tehát hivatalosan is redutnak tekintették.¹⁹⁾

A két vállalkozó egy a báli napokra vonatkozó, 1780-ban a tanács előtt lefolyt vitát kivéve békességben megférte egymás mellett. Idővel azonban egyiküknek mégis háttérbe kellett szorulnia, mert 1788-tól kezdve a kormányzások rendelkezése következtében egy városban csak egy tánchelyiségnek lehetett álarcosbál-tartási joga.²⁰⁾ Az álarcosbálok ebben az időben rohamosan fejlődtek népszerűségükben, ami a bálozó közönség életszínvonalának emelkedésére vall. Az emberek jobb anyagi helyzete lehetővé tette, hogy a drágább és több fényt kifejtő multságokon résztvehessenek, egyúttal ízlésüknek finomulása visszatartotta őket, hogy az egyszerű, kocsmái jellegű táncokon megjelenjenek. Annak a táncteremnek, mely elveszti az álarcosbál-tartási jogot, el kellett vesztenie — legalább is jó részben — az előkelőbb, módosabb közönséget, ez pedig együtt járt a rangban való sülyedéssel.

A helytartótanács 1787 december 31-én tudatta a pesti tanáccsal, hogy ezentúl nem szabad két helyen álarcosbált tartani. Válasszák ki az eddigi két álarcosbálrendező közül árverés útján azt, akinek a bekövetkező báli szezonban kizárólagos joga lesz álarcosbálok tartására. A városi tanács beidézte az érdekelt feleket. Hacker terme ekkor bérbe volt adva, helyette a bérlő jelent meg. Az árverés Häuszlernek hozott sikert és az 1788-as báli szezonra 450 forintért magához váltotta az álarcosbáltartás

jogát.²¹⁾ A következő szezonban már nem is tartottak árverést, hanem azzal az indokolással, hogy az árveréssel járó zavarokat ki akarják kerülni, továbbra is meghagyták a jogot Häuszler birtokában 100 dukát lefizetése ellenében.²²⁾

Häuszler ekkor kísérletet tett, hogy kizárólagos és állandó jogot szerezzen a pesti álarcosbálok rendezésére. A helytartótanács előterjesztése, melyet Häuszler folyamodványával kapcsolatban intézett a kancelláriához, igen nagy jelentőségű a pesti vigadó építésének történetében. Ez az első nyoma annak a törekvésnek, hogy Pesten is létesüljön a magántáncstermek helyett városi redut. A helytartótanács Häuszler kérésének teljesítését azzal az indokolással ellenezte, hogy ilyen fontos jogosítványt nem szabad magántulajdonban levő intézményhez kapcsolni. Az árverésen megajánlott összeg is, melyet a király a színházbérlő támogatására szánt, veszendőbe menne, a bérlő pedig elvesztené annak a lehetőségét, hogy alkalomadtán vállalkozzék városi táncterem megépítésére.²³⁾

A helytartótanács tehát a pesti redutot, éppúgy mint annakidején a pozsonyit is, a színházzal kapcsolatban akarta létrehozni. A pesti álarcosbálok és a színház között már 1788-ban létesült kapcsolat. A király ugyanis az álarcosbál tartási jog bérbeadásából befolyó pénzt a pest-budai színházbérlő támogatására rendelte. A színházbérlőnek ebben az időben nagy szüksége volt támogatásra. Kezdetben a pesti színházi vállalkozás anyagi nehézségek nélkül folyt. Ez a kedvező helyzet azonban megszűnt akkor, mikor a budai várszínház létesítésekor a király elválaszthatatlannak mondotta ki a budai és pesti színház bérletét. A budai színház bérlete nem volt jó befektetés, ezért mellékjövedelmek által kellett a pest-budai színházi vállalkozót támogatni s ezek közé tartozott az álarcosbál jövedelme. Ettől fogva az álarcosbálokat hivatalosan a színházbérlőhöz tartozónak tekintették, az érdekelt városi körök állandó tiltakozása ellenére.²⁴⁾

II.

A helytartótanács a pesti városi tánctermet a színházbérlő által, tehát magánvállalkozó útján akarta megépíttetni. Példakép a pozsonyi színház létrehozása lebeghetett szemük előtt. Ezt a hozzátartozó táncsteremmel együtt gróf Pálffy György építtette és a megállapított idő letelte után az épület tulajdonjoga a városra szállott.²⁵⁾ Pesten a körülmények úgy hozták magukkal, hogy alig egy negyed évvel a helytartótanács kezdeményezése után királyi rendelet intézkedett, hogy magának a városnak a költségén épüljön meg a táncterem rendeltetésszerű színházzal együtt. A táncterem építésének ügye oly szoros kapcsolatba került ekkor a színházépítés ügyével, hogy nem tárgyalhatjuk elkülönítve a kérdést.

A pesti és budai színházakról az a felfogás terjedt el a köztudatban, hogy II. József németesítő törekvései hozták felszínre építésük tervét.²⁶⁾ Újabb kutatások felhívták a figyelmet e nézet valószínűtlenségére.²⁷⁾ A pesti színház építésének a története adatszerűleg beigazolja, hogy az uralkodónak nem volt előre kitervezett szándékában Pest számára új, rendeltetésszerű színházépület létesítése. József mindössze a meglevő színházat akarta áthelyezni a régihez hasonló helyiségbe, azonban nem a színház érdekében elsősorban, hanem

mert úgy látta, hogy más kérdés megoldása kívánja. Éppúgy állott a helyzet a színházzal kapcsolatban, mint Pest város rendezésével és szépítésével, ami szintén nem tartozott programjához. Amint azonban Pest első rendezése és a város szépítése alatta indult meg, úgy merült fel ennek a rendezésnek a során a rendeltetészerű színház és vele kapcsolatos redut megépítésének az eszméje is. Ahhoz azonban, hogy kísérlet történhessék a város költségén építendő redut megvalósítására, nem csak az uralkodó felfogásának kellett a város fejlesztésének érdekében megváltoznia, hanem a város ügyeinek intézésében is gyökeres változásnak kellett bekövetkeznie, mert azok a testületek, melyek II. József reformjáig intézték a város ügyeit, nem kedveztek az ilyen vállalatoknak.

Pest igazgatása II. József koráig túlnyomólag a tanács kezébe volt letéve. E testület már közvetlenül a török uralom után megalakult, teljes jogkörébe azonban csak az 1703. évi privilégium helyezte. Ettől a testülettől függött, mennyire tud a város a korszerű fejlődésbe bekapcsolódni. A tanács a városi polgárság soraiból került ki, annak legtehetősebb, legbefolyásosabb képviselői foglaltak benne helyet. A tanácstagság hosszú időn át nem függött előírt képesítésnek a megszerzésétől s az egyes tagok egyéni képességén, tapasztalatán mulott, mennyire volt képes a testület megfelelően intézkedni az eléje kerülő ügyekben. Egyedül a főjegyzői állás viselőjének kellett jogi ismeretek, latin tudás birtokában lennie, ami megfelelő tekintélyt biztosított neki a tanács többi tagja előtt. A tanács működésében mindenkor a helyi viszonyokat és a helyi érdekeket tartotta szem előtt. Különösen ügyelt arra, hogy semmi olyan újítás ne történjék, mely a város pénztárára terhet háríthat. Még haszonnal kecsegtető vállalatot sem igen kezdett meg saját iniciatívájából, hanem külön fel kellett az ilyenre hívni a figyelmét, aminek egyik jellemző példáját nyújtják a rondellának színházzá való alakítása körül történtek.²⁸⁾

Kedvezőtlenül befolyásolta a tanács kezdeményező erejét és vállalkozó kedvét az a függés, melyben részben a választott polgársággal, részben a kormányhatóságokkal szemben volt. A választott polgárok testülete, önálló határozási joggal nem bírt, bár gazdasági kérdésekben meg kellett hallgatni véleményét,²⁹⁾ az általa képviselt polgárok gazdasági érdekeit azonban mindig erősen védte e testület. Míg a tanács a házipénztárba befolyó földesúri jövedelmeket kezelte, a választott polgárság az egyes polgárookra meghatározott kulcs szerint kivetett adójövedelmekre ügyelt fel.³⁰⁾ A testület tagjai, maguk is adófizető polgárok, mindig azt tartották szem előtt, hogy a városra, mint egészre kivetett adóösszeg minél több adózó közt oszoljék meg. Igyekeztek arra irányult, hogy szaporodjék az adóalanyok száma, mert ezáltal kisebbé vált az egyes adózókat terhelő adóösszeg.³¹⁾ Az adófizetők érdekében azonban kiterjedt figyelmük arra is, hogy a házipénztárba befolyó jövedelmeken túl a tanács ne költsékezzék, nehogy a város eladósodjék és az adósság az egyes polgárookra további terheket rójon. Ha a tanács a megszokott kiadásokon túl új intézmények megvalósítására tett volna kísérletet, könnyen szembe került volna a választott polgársággal.

A kormányzások részéről különösen a kamara szerepe nehezítette meg a városi tanács helyzetét. Amire a városi polgárok érdekében a válasz-

tott polgárság ügyelt, arra vigyázott a kincstár érdekében a kamara, hogy t. i. ne nehezítse meg a város adózási kötelezettségének teljesítését túlzott költségek és ennek folyamán beálló eladósodás. Ha kisebbmértetű befektetések engedélyezéséhez hozzájárult is a kamara, szigorú vizsgálat tárgyává tette, nincs-e kockázat, lesz-e belőle biztos haszon?

A helytartótanács működése egész másirányú volt s feladatát nem a gazdasági kérdések vizsgálata képezte, hanem hogy az elébe terjesztett terv megfelel-e az anyagiakon túl is a polgárság szükségleteinek, igényeinek, természetesen szem előtt tartva a város gazdasági helyzetét is. A két kormányszék az eléje került ügyekben vegyesbizottsági üléseket tartott és azokon igyekezett egyensúlyt teremteni a kétféle szempont között. A helytartótanácsnak mindig megvoltak a maga kiválóan képzett s a kor műveltségi színvonalán álló referendáriusai, akik ott, ahol ez hatalmukban állott, igyekeztek a városi életben a korszerű kívánalmakat megvalósítani. Ezt különösen Pozsony példája mutatja, mely városnak az élete szemük előtt folyt és könnyen siethettek segítségére, amikor szükségesnek mutatkozott. A városok privilegizált helyzete azonban nem mindig adott lehetőséget beavatkozásra. Még jobban megnehezítette ezt a városoknak a helytartótanács székhelyétől való nagy távolsága, ami az akkori forgalmi viszonyok miatt az érintkezést nehezítette. Ez volt az oka annak, hogy a Pozsonyban székelő dikasztériumok nem ismerhették részletekbe menően az egyes szabad királyi városok életében felmerült szükségleteket. A kevesektől nyújtott és sokszor az egyéni érdekek által irányított tájékoztatás szintén csak nehezítette a helyes megismerést.

II. József uralkodása alatt Pest helyzetében nagy változás következett be. Megváltozott elsősorban a városi tanács szelleme. E változás fokozatosan végbemenő fejlődés eredménye volt. A városi tisztségek viselői kezdetől fogva kaptak honoráriumot, elnyerésük tehát biztosítható az érdekelt pályázó egzisztenciáját. Aki már fiatalon, kisebb állásban kezdte a várost szolgálni, jártassága által oly tekintélyt szerezhetett, ami később biztosította számára a tanácsnoki állás elnyerését. A jártasságnak mind fontosabb kelleke lett az elméleti képzés megszerzése is. Elméleti képzés szerzésére egyre több alkalom nyílt Pesten. A piaristáknak gimnáziumuk volt a városban. 1756-ban jogi szakiskola nyílt benne³²⁾ és bár ez 1771-ben megszűnt, hat év múlva a szomszédos Budára, majd 1784-ben Pest falai közé került az egyetem. II. József nemcsak előírta a magasabb tisztviselők számára az iskolai végzettséget,³³⁾ hanem a más pályáról a tisztviselői pályára lépni szándékozók számára előzetes levizsgáztatását is kötelezővé tette.³⁴⁾

A pesti polgár fiának, amint többet tanulhatott, úgy tárgult látköre és nőtt ismeretvágya. Míg korábban fogvatartotta szellemét a város falai közé zárt közület kasztszerű, kicsinyes érdeke, melybe maga is testestől-lelkestől bele volt nőve, lassanként fölé emelkedhetett annak. Az új generációkból kikerülő tisztviselőnek módjában állott a kicsinyes helyiszempontokon és a mindennapi anyagi kérdéseken fölülemelkedve vizsgálni az elébekerülő problémákat s hajlandóvá lett a kor-és okszerű megoldásra anyagi áldozatok árán is. A választott polgárság még a régi kispolgári szellemet képviselte, de egyelőre az országos hatóságok által követett irány a tanácsnak kedvezett.

Megszűnt II. József alatt az a nagy távolság is, mely eddig akadályául szolgált annak, hogy az országos kormányzat tényezői alaposan megismerhessék Pest városa problémáit. Megszűnt ugyanekkor a két kormányzék, a helytartótanács és kamara különállása, miáltal lehetővé vált az eléjük kerülő ügyek gyorsabb elintézése. A város részéről az üdvös újításokkal szemben megnyilvánuló minden ellenállásnak egy csapásra vége szakadt, mikor királyi rendelet közigazgatásilag a vármegyének, gazdaságilag pedig a kamarai adminisztrációnak rendelte alá a szabad királyi városok tanácsait, amivel egyúttal megszűnt a helytartótanáccsal való közvetlen kapcsolatuk is.³⁵⁾

Pest fejlődésének előmozdításában a Pest-kerületi kamarai adminisztráció vette ki a legjelentősebb részt. A kamara önállóságának megszüntetése után szükségesnek mutatkozott oly szervek létesítése az egyes kerületekben, melyek a korábban a kamarának alárendelt intézmények fölött a felügyeletet gyakorolják és legmegfelelőbbben kapcsolják azokat az egyesített kormányzékhez. E célból alakította meg az uralkodó a tíz kerület mindegyikével párhuzamosan működő gazdasági elsőfokú hatóságokat, a kamarai adminisztrációkat s ezeknek rendelte alá később gazdasági vonatkozásban a szabad királyi városokat. A kamarai adminisztráció elsősorban felügyeletet gyakorolt. Önállóan nem intézkedett, mert a felmerülő ügyekben mindig jelentést tett a helytartótanácsnak, kérve annak döntését. A kamarai adminisztrációnak a pesti városi életre való nagy befolyását azért könnyen megérthetjük. A város gazdasági ügyekben való érintkezését a helytartótanáccsal teljesen a kamarai adminisztráció közvetítette, ha pedig a városnak kívánsága volt ilyen ügyekben, mindig kikérte a helytartótanács az adminisztráció véleményét. Felsőbb rendeletek végrehajtását szintén a kamarai adminisztráció rendelte el a városban, ha azok gazdasági vonatkozásúak voltak, a végrehajtás foganatosítására pedig ügyelt és jelentést is tett sokszor az eredményről.

Igen jelentős volt az, hogy a Pest-kerületi adminisztráció Pestvárosában székelt és a helyszínen mindenről közvetlen és kimerítő értesülést szerezhetett. Emelte az adminisztrátor befolyását a pesti életre az a királyi rendelet, mely rábízta a városrendezés és ezzel kapcsolatban új városrész létesítésének az ügyét, mely kérdések ebben az időben az érdeklődés központjában állottak.

Nagy lehetősége volt a mindenkori adminisztrátornak a város ügyeire való befolyáshoz. Az adminisztráció szervezete nem testületi volt, a szálak mind az adminisztrátor kezében futottak össze. Az adminisztrátor személyén múltott csak, hogy mennyire használja ki e nagy befolyást. A pesti kerületi adminisztráció élén nyolc éves fennállása alatt két adminisztrátor állott. Az első, báró Orczy László 1787 tavaszáig vezette az ügyeket, ekkor báró Schilson János került a helyébe. Orczy nyugodt, megfontolt ember volt és hivatali eljárásában teljesen az eddigi megszokott formákban járt el. Utódja, báró Schilson János egész más egyéniség volt. Megbízatása az adminisztráció vezetésével ambícióját elégítette ki s teljes odaadással szentelte magát az ügyeknek. Működése a tettekkészség és munkabírási számtalan példáját mutatta, intézkedéseiben pedig állandóan felszínre került temperamentumos egyénisége. Hamarosan felismerte

azokat a roppant fejlődési lehetőségeket, melyek nyitva állottak Pest számára. Nemcsak elősegítette a városrendezési munkálatok megindulását, hanem az uralkodó bizalmát megnyerve élükre állt és a legnagyobb energiával mozdította elő sikerüket.

A színházi kérdések iránt még pozsonyi évei alatt megmutatta fogékonyságát. 1766 április 14-én került a kamarához mint tanácsos³⁶⁾ és ez állása Pozsonyhoz kötötte. A város élénk színházi élete nem maradt rá hatástalanul, amit legjobban ránkmaradt színdarabjai igazolnak. 1777-ben adták elő a »Die Wilden« című darabját³⁷⁾, 1784-ben pedig »Ladislaus Koenig von Ungarn oder die entdeckte Unschuld« című hazafias tárgyú darabját adta elő a pozsonyi német társulat.³⁸⁾ A Pozsonyban szerzett színházbarát hajlamokat Schilson Pestre is elhozta magával.

A pesti adminisztráció vezetésével történt megbízása előtt is volt már Schilsonnak különleges feladata, megelőzőleg mint ruszti és soproni kommisszárius működött. Az Orczy távozása után kapott megbízás feladatává tette, hogy irányt szabjon abban a forrongásban, melynek a nagyjövőre hivatott Pest életében el kellett következnie. Mikor Pestre került, már folytak a tárgyalások arról, hogy a régi, kicsire szabott Belvárosban elhelyezett vásárokat úgy telepítsék át, hogy megsokszorozódott nagyságukban se akadályozzák a közlekedést, ne zavarják a vásárokon érdekelt közönség és kereskedők kényelmét és ne veszélyeztessék a város biztonságát. E kérdés megoldása nagyobb pénzalapot igényelt s a választott polgárság által képviselt felfogás következtében ezt az egyes polgárok anyagi megterhelése nélkül igyekeztek összehozni. A tanács a Váci-kapu előtti térséget házhelyek számára akarta eladni, az így befolyó pénz adta volna a rendezéshez szükséges alapot.³⁹⁾ Arra számítottak, hogy az összeg más alkotások megvalósítására is elég lesz. A tanács tervei szerint főleg szociális jellegű alkotások kerültek volna megvalósításra, ami a tanács felfogásának korszerű átalakulását mutatja.⁴⁰⁾

Schilson hamarosan egészen otthon volt a megoldásra váró kérdések közt. Teljesen magáévá tette a város fejlesztésére és színterítésére irányuló törekvéseket és maga is készített tervet a felépítendő új városrész szabályozására. Terve a helytartótanács útján az uralkodó elé került és József el is fogadta kivitelre, teljhatalmat adva neki a végrehajtáshoz. A városi tanács, minthogy maga vetette fel először az új városrész építésének gondolatát, szintén készített tervet. Schilson a város tervéről nagyon lekicsinylően nyilatkozott s miután ennek következtében az uralkodó nem is vette figyelembe e tervet, a tanács Schilsonra megneheztelt és nem nézte jó szemmel működését.⁴¹⁾ Még kevésbé volt barátja a választott polgárok testülete, mely testület tagjai elsősorban a belvárosi polgárok sorából kerültek ki. Sérelmesnek tartották e körben, hogy a vásárokat a falakon kívülre vitték, mert emiatt elvesztették a belvárosi polgárok azokat a jövedelmeket, melyekhez a kereskedőknek nyújtott szállás és élelem útján jutottak.⁴²⁾ Ha tehát az eszme, melynek gyakorlati megvalósítása Schilsonra várt, a város köreiből indult is ki, e körök részéről nem találhatott több támogatásra, mint amennyit kénytelenek voltak a hatalom rendelkezésére bocsátani, József halála után pedig teljes elkeseredéssel robbant ki Schilson ellen a polgárság hangulata.

A vásár- és városrendezés és az új városrész építése hozta felszínre az új színház és az ezzel kapcsolatban álló táncterem építésének eszméjét és adott lehetőséget Schilson bárónak arra, hogy oly formában javasolja ez intézmények megvalósítását, hogy ennek eredményeképp, bár hosszú idő eltelte után, de nemzetközi viszonylatban is számottevő színházépülethez és vigadóhoz jutott Pest.

III.

A pesti vásár- és városrendezésnek meg kellett oldania az egykori hajóhíd mellett álló rondella kérdését. Ez a rondella ugyanis akadályozta a városfalon kívül fekvő területek felől a hídra való feljárást. Az állathajtást azonban a falon kívül akarták a hídra irányítani, hogy a Belváros közlekedését ne zavarja. Ezt csak úgy érthették el, ha a hídfő mellett álló rondellát lebontják. E rondella közelében a hídtól lefelé, a mai Régi Posta-utca végén egy másik köralakú építmény is állott, melyet a pestiek szintén rondellának hívtak és amelyet 1773-ban színházzá építettek át.

A hajóhídra irányuló közlekedést akadályozó rondella lebontásához kikérték és meg is nyerték az uralkodó hozzájárulását. A hídrondella lebontásának elrendelésével egyidejűleg azonban József a színház áthelyezésére nézve is intézkedett, mert értesülései azt látszottak mutatni, hogy a színház az eltávolítandó hajóhíd-rondellában van.⁴³⁾

E tévedés alapja nyilvánvalóan a helytelen informálás volt és ennek kell betudni azt is, hogy az uralkodó a színház új helyéül azt a köralakú építményt szemelte ki, melyben már 1773 óta elhelyezést talált a színház. Azt, hogy József tényleg ezt, a pestiek által szintén rondellának hívott építményt jelölte ki a színház helyéül, teljesen beigazolja Schilson felterjesztése, melyet az áthelyezés elrendelésének folyamanyaképp készített, valamint az ehhez csatolt helyrajz.⁴⁴⁾

Az elmondottakból megállapítható, mi volt II. József szerepe a pesti »Nagy német színház«^{44/a)} létrehozása körül. Az uralkodó tényleg foglalkozott a pesti színház ügyével, mert információi alapján úgy látta, hogy a színház számára új helyiségről kell gondoskodnia. Javasolt megoldása azonban nem juttatta volna a pesti színházat rendeltetésszerű, újonnan emelt hajlékhoz, hanem a kérdést egy már fennálló épület átalakítása útján akarta elintézni, sőt a fennforgó tévedés következtében régi helyén maradt volna a színház.

Schilson tapintatosan került, hogy az uralkodó rendeletében foglalt tévedésre rámutasson. Élete már Pozsonyban szorosán összeforrott a színházzal, most alkalma nyílt rá, hogy a pesti színház érdekében tegyen oly lépést, mely elévülhetetlen érdemet szerzett számára. Válaszát a rondellára és színházra vonatkozó rendeletre egy javaslattal zárta be, mely egyúttal az uralkodó megbántása nélkül megoldotta a felmerült bonyodalmat. Javaslat a következő volt: »Und derohalben wäre meine unvorschreibliche Meinung, das Theater ganz von diesem Platz mit der Zeit wegzuschaffen und ein ordentlicheres und dem Pester Publico angemesseneres in der neuen Stadt, doch nur damals aufzubauen, wenn durch die neue veräuserende Hausstellen so viel Geld einkommt, dass nicht nur die bereits allerhöchsten Orts begnehmigte, und zu Errichtung der neuen Stadt

erforderliche Kosten bestritten, sondern mit solchen auch ohne neuer Last der Stadt das neue Theater erbaut werden könnte. Da könnte allen vorgezeigten Ungemächlichkeiten vorgebeugert und *ein diesen so wichtigen Platz würdiges*, und allen Theilen der alten und neuen Stadt gemächliches *Schauspielhaus, in welchen zugleich die Redoutten angetragen werden könnten*, erbauet werden.«⁴⁵⁾ Tehát aki a »Nagy német színház« eszméjét felvetette, az Schilson volt. Az ő elgondolása következtében épült meg úgy a színház, mint a vigadó is. Színdarabjai már elvesztették jelentőségüket, a német színház is teljesen eltűnt Pestről, a dunaparti vigadó azonban ma is ott áll, ahol az általa kezdeményezett vigadó kivitelre került, sőt a mai épület jórészt a régi épületnek a felhasználásával készült el. Mikor eszünkbe jutnak azok, akiknek ezt az intézményt köszönheti a főváros, elsősorban báró Schilson Jánosról nem szabad elfeledkeznünk.

Schilsonnak színház és vigadóépítési javaslatát a helytartótanács és kancellária kedvező vélemény adásával terjesztette az uralkodó elé, aki elfogadta Schilsonnak az építkezések ügyében tett előterjesztését és engedélyt adott a kivitelre, elrendelve egyúttal megfelelő telek kiválasztását.⁴⁶⁾ A hely kiválasztására nézve nem volt egyöntetű az uralkodó és Schilson felfogása. Schilson szemében az volt a legfontosabb, hogy az új színház elhelyezése színházi kocsi- és gyalogközlekedés zavartalan lebonyolítása szempontjából megfelelően és egyformán megközelíthető legyen a pesti és a Pestre nagy számban átjáró budai publikum számára is. Az uralkodó elsősorban azt kívánta, hogy a kiszemelt telek szabályos legyen. Olyan telket akart, mely négyszögletes, előtte tér, két oldalán pedig utca van. Schilson a lipótvárosi telekfelosztás tervezetében a 20. és 21. szám alatt fekvő parcellákat találta alkalmasnak a célra, mely parcellák a mai helyzet szerint a Váci-utca torkolata előtt, a mai Vörösmarty-tér területén feküdtek. Jelentette is ennek a helynek az előnyeit az uralkodóhoz, egyúttal azonban megjelölte azt a telektömböt is, mely az uralkodó intencióinak felelt meg legjobban.⁴⁷⁾ Ez a telek a felosztási terven 15. és 16. számot viselt. A mai állapot szerint annak a helynek felelt meg, mely előlről a Deák Ferenc-térre nyílik, két oldalán az Erzsébet-tér és Deák Ferenc-utca fogja közre, a Duna felől pedig a Miatyánk-utca határolja. E telek közelében, a mai Sütő-utca területén éppen akkor készültek megnyitni a városfalat, ami a pestiek számára megkönnyítette e hely elérését. A hajóhídhoz, melyen a budaiak Pestre jártak, a Schilson által javasolt telek volt közelebb. A fekvése is sokkal szebb volt, mert a Duna felé eső oldalán sétány feküdt és ennek nagy jelentőséget tulajdonítottak később a színházlátogató közönség kényelme szempontjából. Egyelőre az uralkodó a 15. és 16. számmal jelölt parcellákat állapította meg a tervezett színház helyéül.⁴⁸⁾

A színház helyének kijelölése után Schilson hozzálátott a tervek és költségszámítások kidolgozásához, úgy hogy remélni lehetett ennek az intézménynek a gyors megvalósítását. A költségek fedezetéül azt a pénzt szánta a báró, mely a Lipótvárosban eladott telek vételáraként egyelőre a vásárlóknál maradt. A vásárlók ugyanis csak egyharmadát fizették azonnal a vételárnak, a többire tíz év haladékot kaptak. Schilson úgy számította, hogy az építkezés költsége 62.040 forint 52 1/2 krajcárra fog rúgni. A telkek után a kintlevő követelés 116.986 forint 52 1/2 krajcárt tett, bő fedezetet

nyújtva az építkezés előirányzott költségeire. Egyelőre azonban nem volt hozzáférhető e pénz, a munkálatok elvégzésére tehát átmeneti megoldást kellett keresni. Schilson kölcsönt akart felvenni és a felveendő kölcsön összegét 70.000 forintban irányozta elő. Gondja volt arra is, hogy a kölcsönvett tőke kamatai ne okozzanak külön terhet a házipénztárnak. Ennek az elérése céljából minél jövedelmezőbbé szándékozott tenni az új színház és táncterem épületét. A kamatok fedezésére szolgált volna elsősorban a színházhelyiség és a redutterem bérjévédelme. Hasznosítani akarta azonban az épületet speciális rendeltetésén túl is. Elsősorban üzlethelyiségek számára akart benne helyet fenntartani, mert remélte, hogy ezeket az új vásártér közelében keresni fogják.

Kalkulációiban a Pesten szokásos boltbéréknél egyharmaddal olcsóbb béreket vett alapul és így az egész épület leendő hozamát 4500 forintban irányozta elő. Óvatosságában annyira ment, hogy a rendes pesti béreknél kisebb összegek előirányzása mellett is az évi bevételek 1000 forinttal mutták volna felül a szükséges kölcsön akkor szokásos kamatait, tehát előre nem látott kedvezőtlen körülmények sem okoztak volna gondot a kamatok fizetése körül.⁴⁹⁾

A kész terveket és számításokat 1790 január 14-én küldte meg a helytartótanács útján legfelső elbírálás alá. Ekkor azonban József betegsége már oly súlyosra fordult, hogy nem referálhattak neki az ügyről. A tervbevett színházépítésre pedig igen hátrányos volt az iránta érdeklődéssel, sőt mondhatnánk szeretettel viseltető uralkodó betegsége és halála éstartani lehetett attól is, hogy elmarad a kivitele. Különösen a tanácsnak és a választott polgároknak az adminisztrátorral szemben tanúsított ellenséges érzülete veszélyeztette a színházépítés jövőjét. Az adminisztrátor és a város közötti ellentétek a városrendezési munkák folyamán mindjobban kiéleződtek. Schilson a várostól intézkedéseinek maradéktalan végrehajtását követelte és ismételten megfenyegette a városi tanács tagjait, szigorú megtorlást helyezve kilátásba engedetlenség esetére.⁵⁰⁾ A tanács nem mert nyíltan ellene fordulni, a választott polgárság azonban az országos elégületlenség hatása alatt még József életében nyíltan szembe fordult vele. Elkéseredett hangú beadványban sorolták fel Schilson ellen irányuló vádjait és kérték az általa irányított városszépítési munkálatok beszüntetését. E beadvány során külön megemlékeztek a színház- és táncterem-építési törekvésekről, mint amelyek károsak ezekben a háborús, drága és szomorú időkben.⁵¹⁾ A tanács a választott polgárok panasziratát Schilsonhoz juttatta el azzal, hogy a fennálló rend értelmében azt az uralkodóhoz továbbítsa. Schilson visszaküldte a panaszíratot egy szokatlanul erőshangú leirat kíséretében, melyben a tanács és választott polgárság eljárását élesen bírálta. Leirata éppen azon a napon kelt, melyen meghalt József, akin a város fölött gyakorolt hatalma nyugodott.⁵²⁾

József halálát hamarosan követte az általa életrehívott intézmények megszüntetése. Intézkedéseit kevés kivétellel még maga visszavonta, most sor került intézkedéseinek megszüntetésére a gyakorlatban is. A megye önként visszautasította a város ügyeibe való további beavatkozást.⁵³⁾ A kamarai adminisztrációk még működtek 1793 november 1-ig, de a szabad királyi városok fölött már 1790 márciusában elvesztették a felügyeleti

jogot.⁵⁴⁾ A városrendezési munkák jelentőségét bizonyítja az, hogy azokat mégsem engedték félbemaradni, sőt továbbra is meghagyták Schilson kezében, akit az új király márciusban e munkák folytatására királyi biztossá nevezett ki.⁵⁵⁾ A választott polgárok vádjai a változott körülmények közt a helytartótanács elé kerülhettek közvetlenül. Eredményt azonban nem tudtak elérni ezúton sem, mert teljes beigazolást nyert Schilson védekezése, melyben II. József parancsaira hivatkozott.⁵⁶⁾ Nem is vonhatta kétségbe senki sem, hogy a foganatosított intézkedések javára szolgáltak a városnak.

A színháztervek ügyében nem alakult kedvezően a helyzet. E munkálatok még nem kezdődtek meg, úgyhogy az ügyet, a város ellenséges hangulatát látva, félretették. Az 1790 május 16-án kelt királyi rendelet kimondotta, hogy a színházépítéssel jobb időre kell várni.⁵⁷⁾ Schilson a változott helyzetre való tekintettel közeledést keresett a városi hatóságok felé. A városrendezés ügyében a tanács teljesen elzárkózott a megegyezés elől,⁵⁸⁾ a színházépítés ügyében azonban sikerült összhangot létesítenie nemcsak a tanáccsal, hanem még a választott polgársággal is. Ez utóbbi annál feltűnőbb, mert korábban éppen a választott polgárok fordultak a színházépítés ellen, Schilson pedig válaszkép az ellene felhozott vádakra javasolta, hogy a leghangosabb egyéneket zárják ki e testület tagjai sorából.⁵⁹⁾ A városi körök hangulatának változását nem lehet ugyan az ügyiratokban nyomon követni, de azért teljesen megérthetjük. Míg Schilson számításait nem ismerték, némileg indokolt volt tartózkodásuk, mert arra gondolhattak, hogy a színházépítés éppúgy teherrel fog járni az egyes polgárookra, mint a nemrég rendszerített világítás. Amint az adminisztrátor módot talált rá, hogy a vállalat megvalósítása esetén remélhető bevételi lehetőségeket megismerjék, nemcsak megnyerte őket, hanem biztosította a jövőre is, hogy az ügyet nem hagyják többé feledésbe menni.

A színház kérdésében létrejött összhang lehetőséget adott Schilsonnak arra, hogy az általa annak idején kiszemelt telket, melyet időközben báró Orczy László vett meg, visszaszerezze a színház számára. Az új tulajdonosnál a tanács és a választott polgárok jártak el, kérve tőle a telkek visszaadását. Orczy bizonyos feltételek ellenében teljesítette a kérést. Kívánta a vételár lefizetett részletének visszaadását és azt, hogy a telken már összegyűjtött építőanyagot vigyék egy másik telkére, továbbá köteleznie kellett magát a városnak, hogy az így visszanyert ingatlant csak színház céljára használja fel. A tanács az Orczytól kapott kedvező értesítés következtében sietett a telekcseréhez megnyerni Lipót király hozzájárulását, hogy hozzáfoghassanak új tervek kidolgozásához, amit e telek más alakja tett szükségessé.⁶⁰⁾ Az új tervek elkészítése ismét Schilson fáradozásának az érdeme volt. Miután a telekcserét felső jóváhagyás szentesítette, Schilson az 1791 szeptember 10-én tartott tanácsülésen bemutatta az új terveket és költség-számításokat a választott polgárság megbízottainak jelenlétében. A tervek tetszésre találtak és bár a költségekről megállapították, hogy nagyok, azokhoz is hozzájárultak. Az új tervek szerint való építés 89.065 forint 11½ krajcárba került volna, fenntartva, hogy végeredményben esetleg 100.000 forintba lesz szükség.⁶¹⁾ A költségek még így sem haladták túl a telkek vételárából kintlevő pénzeket.

A munkálatok megkezdéséhez természetesen készpénz kellett és ezt most is csak kölcsön útján lehetett volna szerezni. A kölcsön megadását a királyi kincstártól kérték. A kölcsönveendő tőke után négy százalék kamatot ajánlottak, a visszafizetést pedig a lipótvárosi telkek árának hátralékaiból akarták eszközölni. Kérték a királytól azt is, hogy az új színházbérlet ne illesse meg az álarcosbálok jövedelme, mert a jelenlegi helyzet fenntartása veszélyeztetné a vállalat jövedelmező voltát.⁶²⁾

December 10-én a helytartótanács és a kamara vegyesbizottsági ülést tartottak a tervek és a város kérelmei ügyében. Ezen az ülésen felszínre került a színházépítés ügyében a két kormányzék felfogásában mutatkozó különbség. Az egyetértésnek ez a hiánya sokban hozzájárult ahhoz, hogy a színházépítési munkák megkezdése újra és újra halasztást szenvedett. A helytartótanács elfogadta a város felterjesztését és a bizottság határozata gyanánt is a helytartótanács véleménye került az uralkodó elé.⁶³⁾

Amint egy később tartott vegyesbizottság jegyzőkönyvéből kitűnik, a helytartótanács tanácsosai úgy látták, hogy a rendes színházi bevételekből eredő anyagi haszon túl is igen előnyös bármely szabad királyi városra nézve, ha megfelelő színház épül falai közt. A színház szerintük — és ez az 1793-ban történt megállapítás teljes átalakulását mutatja a színházról 1749-ben vallott felfogásnak — igen sokat használ az erkölcsök pallérozására. A színházzal bíró város letelepülésre is csábít, a település eredményeként pedig fejlődik a városi ipar és növekedik a pénzforgalom. A további eredménye mindennek, hogy a városi bevételek emelkednek.⁶⁴⁾

A kamara felfogásának alapját az képezte, hogy a színjátszás nem királyi vagy földesúri haszonvétel, de nem is oly teher, melyet a városok vállalni kötelesek, ezért csak úgy építhet színházat Pest, ha az építés következtében nem csökkennek jövedelmei. Ezután annak a leszögezése mellett, hogy Pest városa nem csinálhat konkurrenciát a táncteremmel rendelkező magánosoknak, azt igyekezett bizonyítani a kamara, hogy a színház és táncterem, valamint a boltokból várható bevételek teljesen bizonytalanok és a vállalkozás a város anyagi helyzetének a megrendülésére vezethet. A királyt tehát arra kérte a kormányzék, hogy kötelezze a folyamodó pesti tanácsot magánvállalkozó keresésére és csak ha nem jelentkezik ilyen, kaphasson a város maga építési engedélyt. A tánctermet és boltokat egyáltalán ne legyen szabad a városnak megépítenie, mert ezekre nincs feltétlenül szükség, míg a színház szükséges voltát elismerték.⁶⁵⁾

II. Lipót az 1792 január 26-án kelt Hofrescript tanúsága szerint teljesen magáévá tette a kamara érvelését és felhatalmazta, hogy járjon el ez ügyben saját javaslatai szerint.⁶⁶⁾ Ennek következtében a kamara felszólította a pesti tanácsot, hogy keressen magánvállalkozót.⁶⁷⁾ Schilson építési terveit nem találták jónak. Új tervek készítésére két irányban is történt intézkedés. A kancellária Hillebrandt Ferenc Antal udvari tanácsost, udvari főépítést és a magyar királyi udvari kamara építési igazgatóját bízta meg színházterv készítésével, a kamara pedig az országos hajózási és építési igazgatóságot.⁶⁸⁾ Ez utóbbinak a kamarától nyert megbízás alapján a pesti tanáccsal együtt kellett feladatát megoldania. A kamara a megbízás adásakor nyomatékosan meghagyta, hogy csupán

színházra készítsenek tervet, a tánctermet és más helyiségeket hagyják el teljesen. Hillebrandt terve az összes Schilson által tervbevett helyiséget felölelte. A pesti tanács tiltakozott a táncterem és egyéb jövedelmet jelentő helyiségek mellőzése ellen. Szerintük a városi pénztárnak igen nagy kára lesz ebből a megoldásból és inkább teljesen lemondanak a színház-építésről.⁶⁹⁾

A helytartótanács továbbra is a város felfogása érdekében tevékenykedett, amiért a kamara az említett Hofrescriptre való hivatkozással kétségbevonta azt a jogát, hogy ebben az ügyben eljárhasson. A kancelláriának a színházra vonatkozó leiratát ugyanis a kamara csak kivonatossan közölte a helytartótanáccsal és a helytartótanács a teljes szöveg megküldését kérte a kamarától. A kamara megküldte ugyan a teljes másolatot, azonban a kísérőiratban leszögezte azt az álláspontját, hogy a pesti színház építése tisztán kamarai tárgy.⁷⁰⁾

Az 1792. év további folyamán csak a kamara intézkedéseivel találkozunk a színházépítés terén. I. Ferenc uralkodása alatt azonban megváltozott a helyzet a város javára. Az 1793 március 8-án kelt királyi rendelet meghagyta, hogy a kormányzások vegyék újra tárgyalás alá a színházépítés ügyét. A kamara a királynak ezt az intézkedését felettébb sérelmesnek találta magára nézve és kérte a további tárgyalások alól való felmentését azzal, hogy korábbi és Lipót király által már elfogadott álláspontján nem változtat. Tiltakozása nem vezetett eredményre és mivel újabb leirat sürgette a március 8-án kelt rendelkezések végrehajtását, október 12-én végre összeülhetett a vegyesbizottság.⁷¹⁾ Az ülésen mindkét kormányzók régi álláspontját szegezte le újra, a felvett jegyzőkönyvet pedig az uralkodó elé terjesztették.⁷²⁾

Az uralkodó újabb elhatározását a kancellária 1795 május 29-én küldte meg a kormányzásoknak. E rezolúció a város felfogásának kedvezett. A király megengedte a teljes, táncteremmel kapcsolatos színház megépítését. Az építési költségek maximumát 95.000 forintban állapították meg. Kölcsön felvételét nem engedélyezték, mert úgy találták, hogy a város a maga anyagi erejéből is fedezni tudja majd a megállapított kiadásokat.⁷³⁾

Az engedély azonban eddig nem szereplő feltételhez fűzte az építkezéseknek a város által való megindítását, t. i., hogy a város maga végezhesse a munkálatokat, előbb a háború végét kellett kivárni. Az új színházra való szükség mégis annyira evidens volt, hogy lehetővé akarták tenni a béke beállta előtt is megépülését. E célból ismét a magánvállalkozás igénybevételére gondoltak. Felszólították a városi tanácsot, hogy nézzen olyan vállalkozó után, aki elfogadható, méltányos feltételek mellett megépítené az új pesti színházat.⁷⁴⁾ Eddig a város nem állapodott meg abban, hogy milyen feltételek mellett adná át a vállalatot magánosok kezébe. Mivel most már másodszer kívánta a király, hogy az ügy sürgőssége miatt vegyék igénybe a város anyagi helyzetére veszéllyel nem járó e megoldási módot, hozzáláttak a vállalati feltételek kidolgozásához. A kidolgozással Hülf Móric Bálint nyugalmazott őrnagyot, volt polgármestert bízták meg, aki Schilsonnak a szépítési munkák vezetése alól 1793-ban történt fel-

mentése után megbízást kapott a tanácstól e munkák folytatására. Hülf Pozsony városához fordult és elkérte annak a szerződésnek a másolatát, melyet az ottani színház és a vele kapcsolatos bálterem megépítésére 1775-ben gróf Csáky Györggyel kötöttek. E szerződésnek lényege az volt, hogy bizonyos számú éven át tartó használat után az épület az azt elkészítő vállalkozóról a város tulajdonába megy át. A pozsonyi szerződés alapján kidolgozott feltételek mellett 1795 október 3-án írta ki a pesti tanács a pályázatot, azonban a háborús viszonyok a magánvállalkozókat is óvatosakká tették, mert három éven át teljesen szünetelt a színházépítés ügye.⁷⁵⁾

Vállalkozók jelentkezése csak 1799-ben következett be, ekkor azonban a legkomolyabb lépések történtek magánosok részéről az ügy vállalása érdekében. Először Hild János építőmester érdeklődött a tanácsnál. 1798 december 31-én kikölcsonozta azokat a terveket, melyek szerint az építkezést a király döntése szerint végezni kellett volna, majd átvizsgálva a terveket 1799 január 2-án ajánlkozott a pesti színházépítés vállalatba vételére. Ajánlatát annak színház-történeti és művészettörténeti vonatkozásai teszik érdekessé. A korábban jóváhagyott és általa kikölcsonozott terveket nem ajánlotta kivételre, mert azoknak készítője teljesen a bécsi színházat mintázta le, annak minden hibájával. Meg van bennük különösen az a hiba, hogy a színházban helyetfoglaló közönség túlnyomó része nem láthatja a színpadot. Hild a maga részéről olasz színházak mintául vételét ajánlotta, ami célszerű megoldást nyújtana és Pest város fejlődése szempontjából is előnyös volna. Hajlandónak nyilatkozott, hogy ajánlata elfogadása esetén kiutazik Olaszországba, ott helyszíni tanulmányokat folytat és így képes lesz arra, hogy semmit se mulasszon el az építkezés folyamán, amire szükség van és mindent elmellőzzön, aminek csak némi hátránya is mutatkoznék. Hild ajánlatát arra való hivatkozással, hogy a király által jóváhagyott tervek kötelező erejűek, elutasította a tanács, egyúttal azonban bizottságot küldött ki, hogy az említett feltétel betartása mellett igyekezzen vele megegyezést létrehozni.⁷⁶⁾

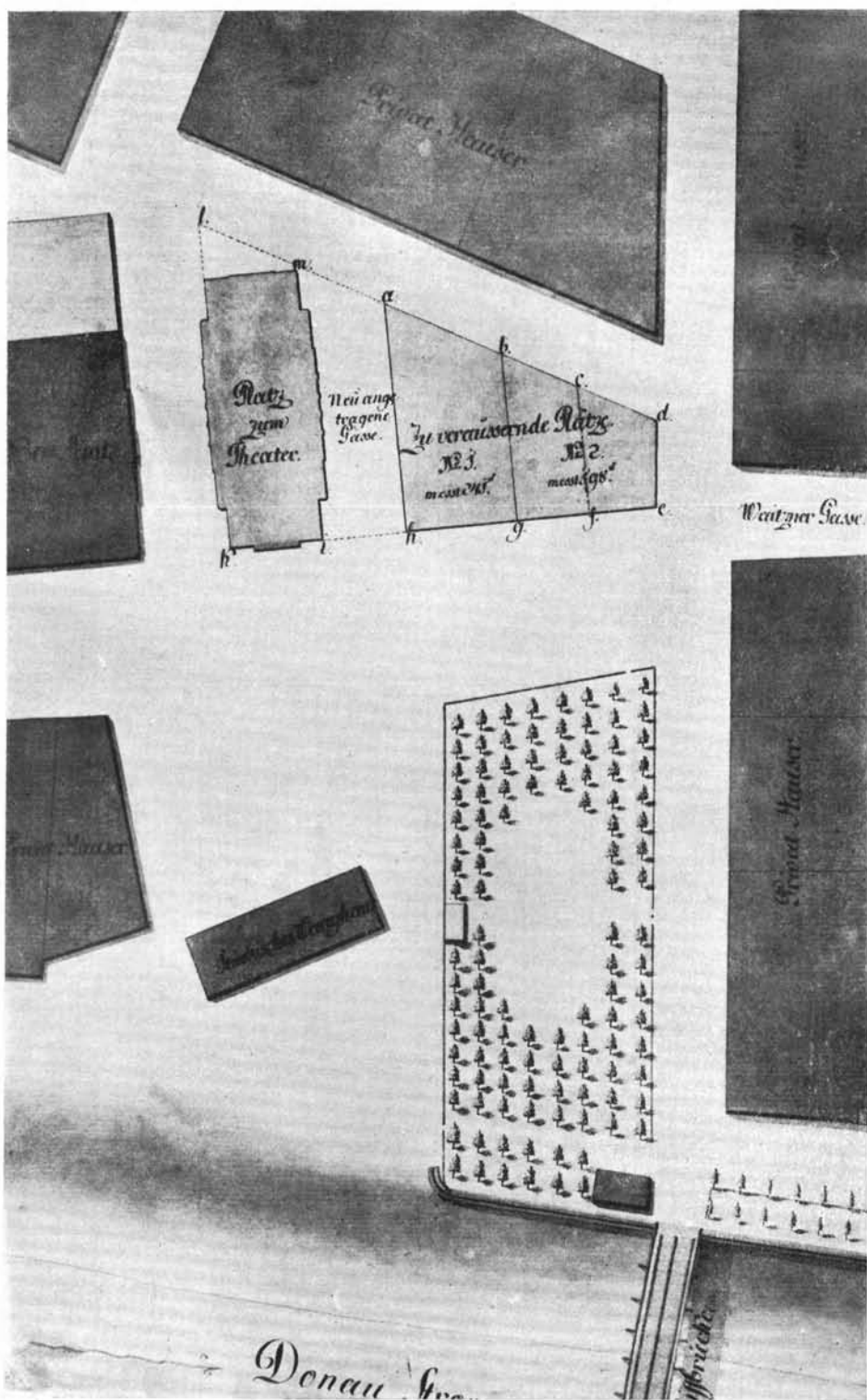
Hild azonban a tanács döntése után teljesen visszalépett. Helyette január 21-én gróf Beckers József jelentkezett mint ajánlattevő. Beckers bejelentette, hogy értesült Hild lépéséről és arról, hogy a tanács bizottságot küldött ki a vele való tárgyalások lefolytatására. Most átvette tőle az ügyet és bemutatta feltételeit. Csatolta gróf Csekonics József ezredesnek egy levelét, melyben az ezredes kijelentette, hogy teljes vagyonával kezességet vállal Beckersért a színházépítésnek általa való elvállalása esetére. Beckers bemutatott feltételeiben a szoros értelemben vett színházi jövedelmeken kívül azt kívánta, hogy a város adja neki bérbe az Orczytól visszavett színháztelek és a Duna közt fekvő sétányt, köveztessen ki a színháztelek körül levő utcákat, a maga részéről pedig hajlandónak nyilatkozott a színházhoz vízvezetékét készíttetni, ha 2000 forint támogatást adnak a költségek fedezéséhez. Beckers tervei fölött hosszabb vita indult meg, melyet a tanács által kiküldött bizottság folytatott le vele. Mindkét fél mereven kitartott felfogása mellett, úgyhogy megegyezésre nem tudtak jutni s végül is a tanács elutasította az ajánlatot. A főellentét egy elvi kérdés körül forgott. A város az 1703. évi privilégium alapján királyi

haszonvételnek tekintette a színházat és nem akarta elismerni fölötté magánosok tulajdonjogát. Beckers a kamara által is vallott felfogást vitatta és tagadva a színjátszás beneficiális jellegét, a színház céljára lekötött városi telket magához akarta váltani, mint magántulajdont. Ezt a tanács nem volt hajlandó megengedni, mert szerinte beneficiális jog gyakorlása céljából lekötött telek nem mehet át magánember tulajdonába. Csak színházi jövedelmeket volt hajlandó átengedni megfelelő színházépület emelésének az ellenértékeként, előre meghatározott időtartamra.⁷⁷

Beckerset a város elutasító magatartása rendkívül felingerelte. Egy a helytartótanácsi iratok mellett fekvő, dátum nélküli beadványa a pesti tanácsot megvádolta, hogy a színházberlet elnyerése érdekében felhozott indokait rosszindulatúan elferdítette. Hangsúlyozta, hogy a színház sem nem királyi, sem nem földesúri beneficium. A városnak legfeljebb ahhoz van joga, hogy az efféle vállalkozást adóztatás alá vonja. Az ügyben egyáltalán nem szükséges a várost megkérdezni, el lehet azt intézni egyszerűen udvari rezolúcióval. Megemlíti Beckers, hogy a maga részéről véletlen felszólítás folytán megfellebbezte az egész ügyet egy bizonyos helyhez, e helyen és az udvaron múlik most már ajánlatának elfogadása, amire szerinte a felhozottak alapján nincs semmi akadály.⁷⁸)

Beckers hivatkozásával kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy mi lehetett az a bizonyos hely, ahová ő folyamodott és ahonnét hathatós támogatást várt. A helynek nagy befolyással kellett bírnia, mert a beadvány szerint az udvarán kívül e hely állásfoglalása is fontos volt a kérés teljesítése vagy elutasítása szempontjából. A rendelkezésre álló adatok alapján arra következtethetünk, hogy a nádor befolyását kísérelte meg felhasználni pályázata sikere érdekében Beckers gróf. Az kétségtelen, hogy a színházépítés ügyének intézése körül ebben az időben a nádor személyére is hivatkozás történt. Pest városa a Beckers-féle ajánlat ellen folytatott küzdelem során ismételten hivatkozott rá, hogy tud a város is olyan színházat és tánctermet építeni, ha megkapja a folyamatban levő háború ellenére az építési engedélyt, melyet a nádori felségek is meg fognak tisztelni legmagasabb jelenlétükkel.⁷⁹) Eddig az ügy során egyáltalán nem találkoztunk a város ilyenféle szempontjaival, most azonban a város ellen szegezhetők a magánvállalkozó érdekében, hogy a város a háború tartama alatt nem építkezhet, a főhercegi házaspár érdekében ellenben sürgős szükség van ezeknek az intézményeknek a megvalósítására.

Beckers grófnak egyébként ismeretes a nádorral való kapcsolata, akinek később parancsörtsztje volt. Csekonics ezredesről már 1797-ben említést tett a nádor.⁸⁰) 1799 szeptember 19-én is Csekonics gróf a nádori iroda előtt vallotta a színházügyben teljhatalmú megbízottjának Beckerset. Az is köztudomású, hogy 1801-ben József nádor már javaslatot tett az uralkodónak Pest szépítése érdekében. E javaslata elárulja, hogy az a kérdés tanulmányozása után jött létre. Már korábban be kellett következniük oly alkalmaknak, melyek kapcsán mód nyílt arra, hogy felébredjen a nádor figyelme e kérdések iránt. Az uralkodóhoz 1801-ben tett előterjesztésében javasolta a városrendezés ügyéből a kamara teljes kikapcsolását.⁸¹) Erre a javaslatra a kamara éppen a színházépítés elhúzódtását előidéző tevékenységével szolgált rá a legjobban.

15. A mai Vörösmarty-téren tervezett színház alaprajza 1793-ból.

Beckers bízhatott abban, hogy protektorai nem fogják cserben hagyni, mert 1799 szeptember 19-én újabb ajánlatot terjesztett elő.⁸²⁾ Ekkor az ajánlattevő tulajdonképpen Csekonics ezredes volt, aki részvénytársaságot akart összehozni az ügy érdekében. Beckers, akit a kormányzások is támogattak, most mint Csekonics megbízottja szerepelt. Az újabb ajánlatot 1799 október 8-án vegyes helytartótanácsi-kamarai bizottság vitatta meg, melyen Beckers és a város megbízottai is résztvettek. Beckers az új feltételekben egy a színházépület szuterénjében elhelyezendő »Reitschule«-hoz is kért engedélyt. Szerinte Európában a magyar lovak a legjobbak, csak még hiányzik a kellő iskolázottságuk. Végeredményben a bizottság Beckers ajánlatát elfogadásra ajánlotta, a város részéről kiküldött egyének azonban igen nagy aggodalommal fogadták a terveket.⁸³⁾

A színházépítést ekkor a pesti színházi viszonyok kedvezőtlen helyzete is siettetette. A színházbérlet, Busch Jenő csődbe jutott és nem akarta az előadásokat folytatni. Pestet az a veszély fenyegette, hogy vagy elveszti a színjátékokat, vagy anyagi áldozatot kell hoznia fenntartásuk és folytatásuk érdekében. Ez az állapot a kormányzásoknak is gondot okozott és úgy vélték a várost a kiadásoktól legjobban megóvhatónak, ha Beckers ajánlatának elfogadásával mentesítik a színházügy által okozott gondoktól. Ez hozzájárult ahhoz, hogy az uralkodónak ajánlották Beckersnek a színházépítéssel való megbízását.⁸⁴⁾

A város részéről oly hátrányosnak tartották Beckers ajánlatát, hogy a tanács tagjai saját költségükön is eljárak a körükben uralkodó felfogás érvényrejuttatása érdekében. A tanács küldöttséget akart meneszteni Bécsbe és ez úton akarták Ferenc király jóakarátát a maguk számára megnyerni. A kamarától engedélyt kértek, hogy a város pénztára fedezhesse a küldöttség utazásának költségeit. A kamara elutasította kérésüket, mire Boráros János bíró és Tuschl Sebestyén szószóló vitték Bécsbe a tanács folyamodványát és maguk fedezték az útjukkal járó költségeket.⁸⁵⁾ A város kitarása végre is célt ért. A király a tanács álláspontja javára döntött, amit 1800 május 9-én a kancellária tudatott a helytartótanáccsal. Bécsben beigazolták látták, hogy Beckersék ajánlatának elfogadása jogától és jövedelmeitől fosztaná meg a várost. A város a háborúra való tekintettel azonban egyelőre szintén nem kapta meg a szorgalmazott építési engedélyt, hanem kísérletet kellett tennie megfelelőbb magánvállalkozó keresésére.⁸⁶⁾

A színházépítés ügye ilyen körülmények között újból szünetelt. Komoly pályázó nem jelentkezett, a háború pedig csaknem egy évig tartott még. A béke megkötése után a tanács aziránt folyamodott, hogy a korábbi királyi döntések értelmében most már megépülhessen a színház házi kezelésben. Most a kormányzások is támogatták a város kívánságát és a király is hozzájárult. A helytartótanács annyira kedvezőnek látta a város kérése számára a helyzetet, hogy még a király döntése előtt rendeletet bocsátott ki, melyben utasította a várost a szükséges építőanyagok beszerzésére.⁸⁷⁾ A kancellária 1802 február 11-én közölte a király engedélyét a színházépítésre, közölte azonban azt is, hogy a tervek már nem felelnek meg és újakat kell készíteni.⁸⁸⁾

A pestvárosi tanács Hild Jánosra bízta a munkát, aki két részletben nyújtotta be a terveket. A kész terveket április 26-án, illetőleg május 31-én küldték a helytartótanácsához. Hild az akkori viszonyok között az egyesített színház és táncterem költségeit 238.303 forint 29⁷/₁₂ krajcárra kalkulálta. Ez a magas összeg igen figyelemreméltó, ha egybevetjük a korábban előirányzott összegekkel. Schilson első számításai óta a színházépítésre előirányzott összeg számszerűleg közel négyszeresére emelkedett.⁸⁹⁾ Ez a háborús idők folyamán bekövetkezett pénzromlásnak volt a következménye. A pénz elértéktelenedése és az ezt követő drágulás már 1790-ben mutatkozott, mikor az új városrész rendezésénél dolgozó munkások napszámuk felemelését kívánták. A pénzromlás következménye volt, hogy az 1790-ben maximálisan 70.000 forintra kalkulált színházépítést 1791-ben 89.000, 1795-ben pedig ismételt revideálás után is 95.000 forintban kellett előirányozni. A költségek fedezésére még annak idején kijelölt követelés 116.983 forint 10 krajcárt tett ki. A pénzromlás folytán szükséges költségek, melyek kezdetben nem sokkal multák felül a fedezet fele összegét, 1795-ig nagyon megközelítették azt. Most a második napoleoni háború befejezése után a kijelölt fedezet már felerészben sem fedezte volna a megkívánt költségeket.

Az idők változásai nem igazolták a kamarának a várossal szemben túlságosan aggályoskodó politikáját, amit már a kortársak is láttak.⁹⁰⁾ A színház és vígadó építésével szemben mutatott tartózkodó álláspontja sokkal többbe került Pest városának, mintha még Schilson működése alatt megengedték volna az építkezést. Az új pénzügyi helyzet idején különösen a XVIII—XIX. század fordulóján némelyik évben a városi pénztár aktívái is sokszor elegendők lettek volna ahhoz, hogy kölcsön felvétele nélkül elkészülhessen az új színház, még ha nem is állt volna rendelkezésre az eladott lipótvárosi telkek hátralékos vételára. A kamara aggályoskodó politikájának az lett az eredménye, hogy végül is a fedezetre szánt követelések csak kis részét tették a szükségleteknek, annyira leszállott a pénz értéke. Emiatt a szépítóbizottmány által eladott telkek vételárának egy részét kellett elvonni a színházépítés számára.

Az újabb Hild-féle tervekkel és a hozzájuk tartozó költségszámításokkal szemben szintén voltak kifogásai a kamarának. 1802 augusztus 20-án tartott a két kormányzék vegyesbizottsági megbeszélést ez ügyben. Előzőleg a kamara megvizsgáltatta a terveket az országos építésügyi igazgatósággal, melynek részéről Thalher építész adott róluk véleményt. A kamara magáévá tette az innét nyert információt, hogy Hild pazarlóan járt el megoldásában, valamint azt is, hogy a felesleges dolgok elhagyása után 217.002 forint 44 krajcár is elég lesz a színház megépítésére. Thalher nézetével Hild erélyesen szembeszállott, a vegyesbizottságban pedig a helytartótanács ismét szembefordult a kamarai kiküldöttekkel és pártját fogta a városnak.⁹¹⁾ A király a kamara szempontjai szerint döntött, Hild terveit a város nehéz anyagi helyzetére való hivatkozással elvetette és kevésbé költséges tervek készítését kívánta, kimondva azt is, hogy a színház táncterem nélkül épüljön meg a város megterhelésének csökkentése céljából.⁹²⁾

A város éppúgy, mint 10 évvel korábban, arra hivatkozott, hogy a táncterem és boltok elhagyása folytán az épület legtöbb jövedelmet hozó részei maradnak el és ezáltal az eszközölt befektetések még az akkor szokásos kamatokat sem hoznák be. A tanács ilyen körülmények között hallani sem akart színházépítésről és a helytartótanács is támogatta ezt a felfogást. Egyelőre csak annyit lehetett kiharcolni a kamarától, hogy mintegy az építkezés későbbi folytatásának zálogaként hozzájárult a színház és táncterem alapjának együtt való lerakásához, ha egyelőre csak a színház épül is meg.⁹³⁾ A város ellenkezése láttára az udvarnál ismét a magánvállalkozás igénybevétele útján remélték a nehézségeket áthidalhatni. A kancellária már 1803 augusztus 18-án jelezte két társas vállalkozónak, gróf Unwerth Emánuelnek és báró Loprestynek az ajánlkozását.⁹⁴⁾

Ekkor már mind a színház, mind a táncterem építésének halogatása igen hátrányos volt a pesti közönség szempontjából. A rondellaszínház nem tudta befogadni a megnövekedett nézőközönséget, árvíz idején nem nyújtott védelmet, sőt oly roskadozó volt, hogy összeomlásától is félték. Álarcosbálok 1788 óta csak a »Hétválasztó« termében folyhattak. Újabban állandó lett a panasz, hogy a terem szűk volta miatt a közönség nagy része kiszorul, aki pedig be tud menni, kellemetlenségeknek teszi ki magát a teremben levő fojtott levegő miatt és mert állandóan lökdösik a tömegben és rálépnek a lábára.⁹⁵⁾ Legjobban minderről a városi tanács volt értesülve, kénytelen volt azonban eleget tenni a királyi rendeletnek és oly építési tervet terjesztett elő, melyben csak a színházra voltak tekintettel.⁹⁶⁾

A két kormányzék a város által bemutatott tervek felülvizsgálására ismét ülést tartott. Ezen először a kancellária által még 1803-ban megküldött Unwerth- és Lopresty-féle ajánlatot tárgyalták, kitűnt azonban, hogy a közben eltelt idő alatt a pályázók más vállalatba fektették pénzüket. Ezután a tervek tárgyalása került sorra. A tervekről kitűnt, hogy ezek az 1802. évi Hild-féle tervekkel azonosak, csak a táncterem és boltok befogadására szánt épületrészt hagyták el róluk. A bizottság határozata leszögezte, hogy amennyiben a város csak a színházat építi meg, ha elegendő is erre 153.000 forint, az összeg még a szokásos kamatokat sem fogja meghozni, ezért jó volna a teljes épület létesítését engedélyezni. Akkor is, ha az uralgó ezt nem látja indokoltnak, a színházat magában foglaló rész megépítését engedélyezze sürgősen a színházlátogató közönség számának állandó növekedésére való tekintettel. Sürgős intézkedést tesz szükségessé a jelenlegi színházépület rongált állapota, nemcsak a közönség biztonsága érdekében, hanem mert a város két hónaponként kénytelen javításokat eszközölni és ez sok pénzt emészt fel.⁹⁷⁾

Ezen az ülésen Szentiványi Bonaventura helytartótanácsi és báró Perényi kamarai tanácsos között erős vita fejlődött ki. Perényi felszólalásában egyszersmindenkorra elintézettnek vette a kérdést, hogy csak a színházat szabad megépíteni. Szentiványi szembeszállt vele s azt mondta, hogy még ha maga a város akarna is vállalkozni arra, hogy megépítse a színházat, vigadó, boltok és esetleg más megvalósítható, hasznothajtó helyiségek nélkül, el kell tiltani tőle. A vegyesbizottság jegyzőkönyvét e két tanácsos írásba foglalt különvéleményével együtt juttatták az udvarhoz.⁹⁸⁾ Szentiványi

fellépése nem maradt folytatás nélkül, mert ettől kezdve behatóan foglalkozott a színházépítés kérdéseivel, e munkásságát a felső helyek is értékelték és több javaslatát figyelembe vették.

1805 folyamán a két kormányzék még egyszer tartott vegyesbizottsági ülést. Erre a kancellária érdeklődése miatt volt szükség. A kancellária azt kérdezte, hogy nem vinné-e válságba a várost az is, ha csak a szoros értelemben vett színházra szükséges 153.000 forintot engedélyeznék. Ezen az ülésen került szóba először a színházépítéssel kapcsolatban József nádornak a város szépítése érdekében megindított tevékenysége. A kormányzék értesülése szerint a szépitőterv 300.000 forintot szánt az oly régóta húzódó színházépítés támogatására. Ilyen körülmények között nem látták aggályosnak a városra nézve, ha megkapja az építési engedélyt. Az uralkodónak a hadviseléssel kapcsolatban levő távolléte miatt József nádor határozott a vegyesbizottság javaslata ügyében. A nádort kötötte a király 1795-ben kelt határozata, hogy a város csak béke idején építkezhet, ki-mondotta tehát, hogy meg kell várni az engedély megadásához a béke helyreálltát.⁹⁹⁾

A folyamatban levő háborút 1805 december 26-án a pozsonyi béke lezárta, úgyhogy a színházépítés ügye nem pihent sokáig. Szentiványi tanácsos a színházépítés aktáinak áttanulmányozása után hatalmas emlékiratban terjesztette elő javaslatait a kérdés megoldására nézve. Szentiványi ekkor a helytartótanácsban a városrendészeti ügyeket intéző osztály referense volt, azonkívül Pesten mint királyi biztos működött a szépítés ügyének előkészítése érdekében. Így jutott mind szorosabb kapcsolatba a színházépítés ügye a városépítés tervével. Szentiványi emlékirata mindenekelőtt ismertette a színházépítésnek oly hosszú ideje elhúzódó ügyét, azután a város és kormányzék álláspontját vázolta. Ezek után tette meg részletekbe menő javaslatát a megépítésre nézve, Hild Jánossal teljesen új terveket dolgoztatott ki, melyek díszes és a város felé félköralakúlag, panteonszerűen kiképzett épületet ábrázoltak. Az új Hild-féle tervek megcserélték a színháznak és a táncteremnek az épületben való elhelyezését. A régi elgondolás szerint a táncterem a város felé eső oldalon állott volna, a színpad pedig a harmincadhivatal felé eső oldalon. Az új terv az ellenkező beosztást választotta, mert színelőadás úgyszólván minden napra esett, míg táncmulatságot ritkábban tartanak. Hild a költségek megszorítása terén is eredményt tudott felmutatni.

Legtöbbet foglalkozott Szentiványi elaborátuma az anyagi kérdésekkel. Több olyan javaslatot tett, melyek a kivitelnél megvalósítást nyertek. Ajánlotta a Lenner Tóbiás-féle és magszakadás következtében a városra háramlott hagyatéknak a színház építésére való felhasználását. A város kintlevő tőkéit is be akarta hajtani az ügy érdekében. Ő is legfontosabbnak látta a beépítetlen városi telkeknek magánosok számára való eladását, mert ez úton igen nagy pénzösszeg megszerzését remélte. Végül úgy is akart pénzt szerezni a színház építésére, hogy megvalósításra ajánlotta a családi páholyok rendszerét.¹⁰⁰⁾

A vegyesbizottmány az új Hild-féle tervekről nem tárgyalt, mert attól félt, hogy amíg meg lehet szerezni rájuk a királyi engedélyt, nagyon sok idő fog eltelni, pedig a színházépítést nem volt ajánlatos késleltetni.

Ezért kitartott a bizottság a város által 1804-ben felküldött, módosított Hild-féle tervek mellett, melyek már keresztülmentek a legfelső elbíráláson és lehetővé tették, hogy esetleg még 1806 nyarán megkezdhessék az építkezést. Szentiványinak az építkezési költségek fedezésére előterjesztett javaslatait helyeselték, de nem tárgyalták bővebben a városi telkek eladásának ügyét, mert erre vonatkozólag értesülésük szerint József nádor magánúton tett előterjesztést a királyhoz és meg akarták várni az erre vonatkozó döntést.¹⁰¹⁾

1806 májusa után a színház és táncterem ügye már nem a kormányzások előtt folyt tovább, hanem maga a nádor intézte az udvarnál. Mikor a kormányzások aktáiban ismét szerepelnek e kérdések, akkorra megtörtént a végleges királyi döntés és e hatóságokra csak a végrehajtással kapcsolatos ügyeket bízták. József nádor irodája 1806 december 18-án értesítette a tanácsot, hogy Aman János udvari építész megbízatást kapott Ferenc királytól táncteremmel kapcsolatos színház építésére Pesten. Közölte a nádori iroda azt is, hogy Aman személyesen elmegy Pestre a színháztelek megismerésére és a helyi viszonyok megismerése céljából, támogatásuk működésében.¹⁰²⁾ Aman megtartotta ugyan a beígért szemlét, azonban a városi hatóságokkal ez alkalommal egyáltalán nem lépett érintkezésbe.¹⁰³⁾ 1807 augusztus 7-én a kancellária a helytartótanáccsal közölte, hogy a király véglegesen beleegyezett a színház és táncterem megépítésébe, valamint a város szabályozásába és szépítésébe. A kancellária leirata felsorolta a költségekre fordítandó alapokat is. Legtöbb reményt a városi telkek eladásához fűzték és gróf Nádasdy Mihályt királyi biztosként Pestre küldték próbaárverések tartására. Megemlékezett még a leirat a Lenner-tömegről is, melynek a színházépítéshez való felhasználásába az uralkodó beleegyezett.¹⁰⁴⁾

A részletes elhatározások a színházépítésre vonatkozólag 1807/8 telén kerültek nyilvánosság elé. Gróf Nádasdy Mihály, a városba küldött királyi biztos 1807 december 16-án közölte a pesti tanáccsal, hogy a király jóváhagyta a tánctermet is magában foglaló színház terveit és mindennek a megépítése a város szabályozásával és szépítésével kapcsolatban fog végbe menni. A feladatok megvalósításához a pénzt elsősorban városi telkek eladásából fogják megszerezni. Kinevezett egyúttal a királyi biztos egy városi bizottságot azzal a feladattal, hogy készítsen javaslatot a szóba jöhető telkek eladásáról.¹⁰⁵⁾ A munkálatok megkezdését a legjobbkor határozták el. Az ügy hosszú kitolódása miatt a kormányzások is egyhangú örömmel fogadták a döntést. A kamara, hogy a kérdés végre lekerüljön a napirendről, 1807 december 9-én javasolta a helytartótanácsnak, hogy ne várjanak tovább, hanem fogadják el Czibulka színházbérlő ajánlatát. Czibulka emeletet akart húzni a fennálló színház épületre, hogy ezáltal csökkentse a helyiségekben levő hiányt. Ez a terv szerencsére fölöslegessé vált.¹⁰⁶⁾

A kormányzások csak 1808 január 15-én értesültek hivatalos úton a terveknek az uralkodó által történt elfogadásáról. Az erre vonatkozó kancelláriai leirat szerint a király egyetlen korábbi tervet sem tartott megfelelőnek és a nádor is osztotta nézetét. Ez adott okot arra, hogy Amannak adtak újabb megbízást színháztervek készítésére. Az építéssel kapcsolatban az uralkodó kívánsága az volt, hogy Pestet ne terheljék meg adóssággal.

Ezért jelölték ki a költségek fedezésére a Lenner-tömeget, a hiányzó összeget majd a szépítő alapból fogják szolgáltatni. Ennek ellenében a szépítőbizottmány fogja élvezni feladata teljes megoldásáig a színház jövedelmeit. Szentiványi tervét, hogy a páholyok egyrészét adják el családoknak, nem fogadta el a király, mert ez a megoldás megnehezítené a színház bérbeadását.

A szépítőterv jóváhagyása újlag megváltoztatta a színház és táncterem építésére szánt telket. Az újabb, ezúttal utolsó helyváltoztatás gondolata már 1805-ben felmerült, mert Hildnek a város szabályozási tervéhez készült rajzán láthatjuk már ezt a megoldást. Akkor még nem volt bizonyos, hogy meg is fog valósulni ez a telekcseré, mert 1806-ban Hild a Szentiványi felszólására készített tervekben az Orczytól visszavásárolt telket vette alapul. Az új megoldás csak javára vált a színháznak és redutnak. A volt Orczy-teleknek nagy hibája volt elsősorban, hogy a Belvárosból a Lipótvárosba átvezető főútvonalnak, a Váci-utcának a tengelyében állott. A Belvárosból kivezető közlekedés ma is erre bonyolódik le a Lipótvároson át a Lánchíd felé, az Orczy-féle teleknek beépítetlenül hagyása lehetővé teszi, hogy az erre irányuló közlekedés kerülő nélkül haladjon. A színház szempontjából előnyös volt, hogy közelebb került a Dunához és mind a Duna felé, mind az ellenkező irányban tér keletkezett.

Ez a Hild által javasolt színház- és vigadótelek eredetileg sétánynak volt kiképezve és fákkal is beültették.¹⁰⁸⁾ Mikor az építési munkálatokat megkezdték, a még aránylag fiatal fákat lehetőleg megkímélték. Intézkedés történt arra nézve, hogy ne vágják ki őket, hanem gyökerestől kiasva részben a Városligetben, részben a színház előtt keletkezett új téren kapjanak helyet.¹⁰⁹⁾

Az építési munkálatokhoz 1808-ban hozzáfogtak. A színházat befogadó épületrészt ha nem is gyorsan, de fokozatosan haladó munkával 1812-re befejezték. A táncterem befogadására szánt épületrésznek az alapjait szintén lerakták, azután abbahagyták az építését és csak 1832-ben fejezték be az önálló Vigadó-épület megépítésével.

Dr. Kovács Lajos.

¹⁾ Országos Levéltár, Kanc. 1749 március, 35. sz. Turbilionak a nádorhoz és királynéhoz beadott folyamodványa.

²⁾ U. ott, Kanc. Orig. ref. 1750 : 5. sz.

³⁾ U. ott, Kanc. 1749 március, 35. sz. Turbilio a nádorhoz. — Helyt. Misc. 66. fasc. 356. sz. Turbilio privilégiumának másolata.

⁴⁾ Turbilio bálrendezési ügyének aktái az Orsz. Levéltárban : Kanc. 1749 március, 35. sz.; november, 52. sz. 1754 január, 38. sz.; december, 86. sz. Kanc. Orig. ref. 1749 : 147. sz., 1750 : 5. sz. Helyt. Misc. 66. fasc. 356. sz. — Az irodalomban Benyovszky Károly foglalkozott Turbilioval : Die Geschichte der Schaubühne zu Pressburg. Neudruck. Pressburg 1927. 6. 1. 3. jegyzet.

⁵⁾ A helytartótanács véleménye a kancelláriának az uralkodóhoz 1749 május 5-én kelt jelentésében olvasható. Kanc. Orig. ref. 1749 : 147. sz.

⁶⁾ Székesfővárosi Levéltár, Int. a. a. 6794/a. Ez az aktacsomó sok jellemző adatot tartalmaz a pesti polgárok bálozására. A mulatságok nivója a pesti polgárok egyszerű, közvetlen életmódjának megfelelő volt. Abból, hogy a verekedés követ-

keztében a résztvevő férfiak sok értékes holmijukat (ezüstkagylós bot stb.) veszítették el, láthatjuk, hogy igyekeztek díszesen megjelenni. Kétségtelen, hogy az asszonyok előljártak az öltözködésben. — Az 1776. évi báli verekedés eseményeit feldolgozta Várnai Sándor: Véres ribillió Pestváros utcáin a XVIII. században. Ld: Új Magyar Szemle 1904. évfolyam (különlenyomatként is megjelent).

⁷⁾ Szföv. Levéltár, Loc. ant. 860.

⁸⁾ Orsz. Levéltár, Kanc. 1772. 5810.

⁹⁾ Az 1772. évi báli rendelet aktáit ld: Orsz. Levéltár, Kanc. 1772: 5810., 5994. és 6053. Helyt. Ideal. misc. 64. sz. Szföv. Levéltár, Int. a. a. 4863. E rendeletről megemlékezik Romhányi István »Pest város első báltermei« c. dolgozata. Historia I. évf. 5. sz. Pestbudai emléklapok 74. l.

¹⁰⁾ Így a 726.sz. helytartótanácsi leirat a kamarai adminisztrációhoz 1787 december 31-ről. Lásd: Orsz. Levéltár, Pester Cameral Administration, Civitatensia 1787/8. évi 672. sz. (A pestkerületi kamarai adminisztráció hivatali éve az előző év novemberétől október 31-ig tartott.)

¹¹⁾ Szföv. Levéltár, Int. a. a. 4863. Ld.: Romhányi István idézett dolgozatát.

¹²⁾ Szföv. Levéltár, Loc. ant. 860.

¹³⁾ U. ott, Int. a. a. 4863. Ld.: Romhányi István idézett dolgozatát.

¹⁴⁾ Szföv. Levéltár, Int. a. a. 4863. és 6794/a.

¹⁵⁾ U. ott, Int. a. a. 4863. Hacker 1780 január 5-én kelt beadványa.

¹⁶⁾ U. ott, Int. a. a. 6794/a. A zöldkerti tánchelyiséget katonák őrizték. Később, mikor megépült Hacker terme, ott is állt őrség a táncoló nemesek biztonsága érdekében. Ld: Int. a. a. 4863, Hacker beadványa a tanácshoz 1780 január 5-én.

¹⁷⁾ Ld: 15. sz. jegyzet.

¹⁸⁾ Szföv. Levéltár, Int. a. a. 4863.

¹⁹⁾ Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. civ. 1786 fons 206, pos. 1., 2. és 1787 f. 4, pos. 1. Szföv. Levéltár, Int. a. m. 655.

²⁰⁾ Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. civ. 1788 f. 1. pos. 3.

²¹⁾ Az álarcosbál tartási jogbérbeadására és a bérösszegnek a színház számára való juttatására a következő akták vonatkoznak: Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. civ. 1788 f. 1. és 15.; Pester Cam. Adm. Civit. 1787/88: 672., 701., 862., 1180., 1605., 1758., 1965. és 2349. számok. — Szföv. Levéltár, Pesti tan. ülési jegyz. kv. 1788. évi 4. sz.; Int. a. m. 1681 és 1939.

²²⁾ Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. civ. 1788. f. 1. pos. 12 és 13.; Pester Cam. Adm. Civit. 1788/89. 376. sz. — Szföv. Levéltár, Int. a. m. 1681.

²³⁾ Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. civ. 1788. f. 1. pos. 15 és 16.; 1789. f. 8. »Auch würde der Theater Entreprise, der Seine Majestät diesen Zufluss zur Unterstützung zugebracht haben, die Möglichkeit benommen, in Folge der Zeit zu ihrem eigenen (!) Vortheil, und zwar besseren Bedienung des Publici eine Speculation vorzunehmen: denn, obgleich dermal kein ex Publico hergestellter Saal in Pest vorhanden ist, so dürfte es doch in die Zukunft der Entreprise nicht unmöglich seyn, hierzu die erforderliche Gelegenheit ausfindig zu machen, und folglich die Haltung der masquirten Bälle selbst zu übernehmen.« (Helyt. a Kanc.-hoz 1788 december 16. Pol. civ. f. 1. pos. 16.)

²⁴⁾ »Da nun die masquirten Bälle und deren Erträgnisse vermög herabgelangter höchster Entschliessung ein Zweig der Theater Entreprise geworden sind« stb. (Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. civ. 1788. f. 15. pos. 2.)

²⁵⁾ A pozsonyi szerződés másolata a Szföv. Levéltárban, a pesti német színház aktáinak a gyűjteményében: Int. a. m. 4558 és 5752 (k. cs.). Ld. még Karl Benyovszky, Das alte Theater. Pressburg 1926.

²⁶⁾ A pesti színházra nézve ld: Kádár Jolán, A pesti és budai német színészet története 1812—1847, Budapest 1923, 5. l. és Kelényi B. Ottó, Gazdaságtörténeti adatok a pesti német színház építéséhez, Tanulmányok Budapest multjából II. k. Budapest 1933. 142. ll.

²⁷⁾ M. Császár Edit: Újabb színésztörténeti irodalmunk. Századok 1934. évf., 4—6. szám, 206. l.

²⁸⁾ Szföv. Levéltár, Int. a. a. 4932. Ld.: Kádár Jolán, A budai és pesti német színészet története 1812-ig, Budapest 1914, 12. l. — Az 1703. évi privilégiumlevél biztosította a városnak a jogot, hogy jövedelmet húzzon a színelőadásokból. Ennek

ellenére is, bár városszerte szórakoztatták már ilyenekkel a közönséget, csak Berner színjátszási vállalkozó figyelmeztetésére kerestek módot e jövedelmek biztosítására. (Berner beadványa a tanácshoz.)

²⁸⁾ Kövy—Fogarasi, Magyar közpolgári törvénytudomány elemei, Pest 1845. 31. 1.

²⁹⁾ Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. civ. f. 54. pos. 43.

³⁰⁾ Erre sok adatot találunk a pesti vásárrendezés irataiban, kezdve attól, hogy Pleyer telekszerzési kísérlete felhívta a figyelmet a vásárok kérdésére. (Orsz. Levéltár, Helyt. Oec. civ. 1784. f. 329.)

³¹⁾ Gárdonyi Albert, Pestváros jogi szakiskolája. Historia III. évf. 7—9. sz. Pestbudai emléklapok 101. 1.

³²⁾ Marczali Henrik, Magyarország története II. József korában III. k. Budapest 1888. 278. és 330. 1.

³³⁾ Id. mű, III. k. 330. 1. — Orsz. Levéltár, Pester Cam. Adm. Civit. 1787/88. 874. sz.

³⁴⁾ Orsz. Levéltár, Pester Cam. Adm. Civit. 1786/87. 1312. sz. A rendelet érvénybelépésének napja 1787 március 1.

³⁵⁾ Orsz. Levéltár, Kam. Oecon. 1794 f. 2. pos. 12.

³⁶⁾ Die Wilden. Ein Drama mit Tänzen und Chören in fünf Aufzügen vom Freyherrn von Schilson. Aufgeführt . . . 1777. Pressburg, é. n. — Megemlékezik róla Szinnyei József, Magyar írók élete és művei, 12. kötet 417.

³⁷⁾ Benyovszky Károly, A pozsonyi magyar színészet története. Pozsony 1928. 260. 1. 18. és 16. sz. jegyzet.

³⁸⁾ Gárdonyi Albert, Az Erzsébet-tér keletkezése. Historia II. évf. 1—2. sz. Pestbudai emléklapok 128. 1. — A városrendezés aktái az Orsz. Levéltárban (a színház ügyére vonatkozó akták külön fonsban való kezeléséig) : Kanc. 1788. évi 3642, 6603, 9342, 11273, 12894. és 17755. sz., 1789. évi 16, 122, 1278, 2948, 5139, 5898, 6791 és 7706. sz. Helyt. Oec. civ. 1784 f. 329. Pol. civ. 1785 f. 117. 1786 f. 39. 1787/88 f. 24, 25. Pol. 1789 f. 54. 1790 f. 49. Külön csomóban vannak az idetartozó Pester Cam. Adm. akták. Jelzésük »Nova Civitas«.

³⁹⁾ Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. civ. 1786 f. 39. ad. pos. 5. Később e darabokat az 1787/88. évi f. 25. pos. 16-hoz csatolták. — A tanács a telkekért remélt pénzből a vásárok kivül rendezni akarta a börtön és dologház ügyét, valamint a koldusok és örömlányok kérdését. Tűzifaalapot is akart létesíteni, hogy a lakosság ne legyen kénytelen a fakareskedőktől drága fát venni.

⁴⁰⁾ Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. civ. 1787/88 f. 25. pos. 14—16. Pester Cam. Adm. Nova Civitas 1787/88. évi 665. sz. Ebben az iratban fejtette ki Schilson város-szépítési programját. Sajátkezű fogalmazás, 1787 december 30.

⁴¹⁾ A választott polgárok felfogásával ismételten találkozunk az ügy aktáiban.

⁴²⁾ » . . . nur ist vorzüglich der Bedacht zu nehmen, dass sogleich mit Zuhilfenahmeung der unterhalb der Brücke stehenden Art von Thurm das Theater, so jetzt in der Rondelle sehr schlecht angebracht ist, dahin gebauet werde.« Orsz. Levéltár, Kanc. 1789. évi 2948. sz. ; Helyt. Pol. 1789. f. 54. pos. 1. ; Pester Cam. Adm. Nova Civitas 1788/89. évi 1641/1600. sz. — »Theater zu Pest welches anjetzo in der abzubrechenden Rondelle sehr schlecht angebracht ist, kann mit Zuhilfenahmeung der unterhalb der Brücke stehenden Art von Thurm all dort gebaut werden. 751., 1579., 2069.« Bécs, Staatsarchiv : Staatsrat Index »T« betű alatt.

⁴³⁾ »Was aber die Erbauung des Pester Theaters anbelangt, so kann ich nicht umhin einer hohen Landes Stelle die Unthunlichkeit, selbst die Unschicksamkeit desselben auf den alten Platze aus folgenden gehorsamst vorzustellen, zu wessen Überzeugung ich den wahren Situations Plan hiemit sub ./ beizuschliessen mir die Ehre nehme . . . f) Ist es nie von der Wassergefahr gesichert, so wie auch dies Jahr das Wasser über 4 Schuch hineingetreten, und selbst über die Bühne, oder das Podium, wo die Acteurs stehen ein Schuh hoch gestanden ist.« Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. 1789. f. 54. pos. 5. — Ld : még u. ott Kanc. 1789. évi 5139. sz. és Pester Cam. Adm. 1788/89. évi 1635. sz. (Akta helyén térítvény). — A hivatkozott terv a 13. sz. képmellékleten látható.

⁴⁴⁾ Kádár Jolán, A pesti és budai német színészet története. Budapest, 1923. 5. 1.

⁴⁵⁾ Ld : 44. sz. jegyzet.

- ⁴⁶⁾ Orsz. Levéltár, Kanc. 1789. évi 5898. sz., Helyt. Pol. 1789 f. 54. pos. 9.
- ⁴⁷⁾ U. ott, Pester Cam. Adm. Nova Civ. 1788/89. évi 2248. sz., Helyt. Pol. 1789 f. 54. pos. 11, 12., Kanc. 1789. évi 6791. sz.
- ⁴⁸⁾ U. ott, Kanc. 1789. évi 7706. sz., Helyt. Pol. 1789 f. 54. pos. 39, 40.
- ⁴⁹⁾ U. ott, Pester Cam. Adm., Nova Civ. 1789/90. évi 740. sz. (helyén térítvény), Helyt. Pol. 1790 f. 21. pos. 2.
- ⁵⁰⁾ U. ott, Pester Cam. Adm., Nova Civ. 1789/90. évi 1817, 1821, 1867. és 1964. sz.
- ⁵¹⁾ Szföv. Levéltár, Int. a. m. 3740 és Választott polgárság iratai 207. sz. — »Ist die Löbliche Administration laut ihrer Verordnungen noch immer gesonnen, diesen Geldaufwand auch ferner fortzusetzen, ein prächtiges Comedihaus, Redutten, Cassino und der Himmel weis, was für Stadt Verschönerungen zu unternehmen... (Vál. polg. a tanácshoz 1790 január 29-én, Int. a. m. 3740.).
- ⁵²⁾ U. ott, Int. a. m. 3740. Schilson a tanácshoz: »985. Dem Pester Stadt Magistrat! Man hat diesem Stadt Magistrat hierorts mehr Beuhrtheilungs Kraft zugemuthet: als dass derselbe nur glauben könne, dass Man das Widersinige (!) Schreyen, und wider die ausdrückliche allerhöchste Verordnungen aufbrausende Lärmen einiger unter der Gemeinde befindlichen, andere aufhetzenden Menschen von niedrigster Klasse, die Nicht einmal verdienen Bürger genant zu werden, höheren Orts begleiten wurde. Daher Man die von 6-ten dieses und No 323 hieher geschickte Bittschrift diesem Stadt Magistrat mit deme in Anlage zurücksettelte, dass derselbe die Aufwiegler zu warnen nicht ermangle, wo sie nicht Gefahr laufen wollen, aus der Gemeinde sich hinausgeworfen zu sehen. Ex Regia Camerali Administratione. Pest den 20-ten Februarii. 1790. J. B. Schilson.«
- ⁵³⁾ Orsz. Levéltár, Pester Cam. Adm. Nova Civ. 1789/90. évi 1481. sz.
- ⁵⁴⁾ U. ott, 1231. sz. Szföv. Levéltár, Int. a. m. 3920.
- ⁵⁵⁾ Ld: 54. sz. jegyzet.
- ⁵⁶⁾ Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. 1790. f. 43. Pester Cam. Adm. Nova Civ. 1789/90. évi 1795. sz.
- ⁵⁷⁾ U. ott, Kamara Oec. civ. 1790 f. 3. pos. 26.
- ⁵⁸⁾ U. ott, Pester Cam. Adm. Nova Civ. 1789/90. évi 1306. és 1350. sz.
- ⁵⁹⁾ Ld.: 56. jegyzet. A választott polgárságról, kiemelve, hogy jóézelműiek is vannak köztük, akik hálásak az uralkodónak és neki is az újításokért, Schilson 1790 május 24-én többek közt a következőket jelentette a helytartótanácsához: »Quid a talibus tumultuosis, praeterea ineruditis, minus civilisatis, non publicum sed privatum solum bonum curantibus expectari potest, quam mora summi servitii, eversio altiorum dispositionum, subordinatio nulla, confusio et tandem ipse interitus; et nisi Joannes Bobits, Josephus Bless, Andreas Mitterpacher, Josephus Haker et Antonius Ebenhöch, qui una fiscalem civitatis agit, summe tamen negligens officii sui refertur, ex communitate pro exemplo aliorum simpliciter amoveantur, Krug vero Michael, Michael Hallo et Josephus Kiss ad pacem et tranquillitatem fovendam sub comminatione amotionis reducantur, taliterque compescantur, nunquam peculium hocce regium beabit, nunquam effectus altiorum dispositionum exoperabitur, nunquam magistratus civicus respectabitur, nunquam denique publica finem expectatum sortientur«. A helytartótanács által leküldött panaszirat vétele után Schilson a városi tanács által 2 forint 34 krajcár folyamodvány-illetéket szedetett be a panaszosoktól.
- ⁶⁰⁾ Az Orczy-telekre (20. és 21. sz. parcellák) ld: Orsz. Levéltár, Kanc. 1791. évi 11.755. és 13.029. számokat, továbbá Helyt. Pol. 1791 f. 17. pos. 13, 14, 27—30. Szföv. Levéltár, Pesti német szính. iratai 1791. évi 2525, 2760, 2891. és 3700. tanácsi számok. Választott polgárság iratai 295. sz.
- ⁶¹⁾ Szföv. Levéltár, Pesti tan. ülési jegykv. 1791. évi 2891. sz. és német szính. aktái 2891/791. t. sz.
- ⁶²⁾ Ld: 61. sz. jegyzet.
- ⁶³⁾ Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. 1791 f. 17. pos. 29. 31—37. Kam. Oec. civ. 1791. f. 98. pos. 21. 24—26.
- ⁶⁴⁾ U. ott, Kam. Civit. 1793. f. 3. pos. 34. Ld: még 5. sz. jegyzet.
- ⁶⁵⁾ U. ott, Kam. Oec. civ. 1792. f. 16. pos. 2.
- ⁶⁶⁾ U. ott, Id. hely, pos. 7.
- ⁶⁷⁾ U. ott, Id. hely, pos. 8. — Szföv. Levéltár, Pesti német szính. aktái. 1792. évi 726. t. sz.

- 68) Orsz. Levéltár, Kanc. 1792. évi 1554. és 4885. sz. Kam. id. h. pos. 9.
 69) Szföv. Levéltár, id. h. 1792. évi 2700. t. sz.
 70) Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. 1792. f. 12. pos. 17. és 20. Kam. id. h. pos. 17, 18.
 71) U. ott, Kam. Civit. 1793. f. 3. pos. 7. 9. 10. 22. és 27.
 72) U. ott, id. h. pos. 34.
 73) U. ott, Helyt. Pol. 1795. f. 6. pos. 47—49. Szföv. Levéltár, id. h. 1795. évi 2768. t. sz.
 74) Ld: 73. sz. jegyzet.
 75) Szföv. Levéltár, id. h. Hülf 1795. december 20-án kelt jelentése, továbbá az 1795. évi 2962. 3666. és 3955. t. sz.
 76) U. ott, i. h. 1799. évi 4. t. sz. és Hild térítvénye a tervekről.
 77) U. ott, i. h. Nagyszámú akta a Beckers-szel folytatott tárgyalásokról.
 78) Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. 1799 f. 6. pos. 54.
 79) Szföv. Levéltár, id. h., a város folyamodványa az uralkodóhoz 1799 novemberből.
 80) Domanovszky Sándor, József nádor iratai, Budapest 1925. I. k. 160. l.
 81) Id. munka 437. ll.
 82) Szföv. Levéltár, id. h. 1799 szeptember 19.
 83) Vegyesbiz. ülésének a jegyzőkönyve. Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. 1799 f. 6. pos. 43. — Ld: Kádár Jolán, A pesti és budai német színészet története 1812 — 1847. Budapest 1923. 6. l.
 84) Orsz. Levéltár, Helyt. id. év és f. pos. 41—43. és 1800 f. 6. pos. 8. — Busch csődjéről ld: Kádár Jolán, A budai és pesti német színház története 1812-ig, Budapest, 1914. X. fej.
 85) Szföv. Levéltár, id. h. 1799. évi 3979. 3983. 4207. és 4219. t. sz.
 86) Orsz. Levéltár, Kanc. 1800. évi 4494. sz. Helyt. Pol. 1800 f. 6. pos. 9. Szföv. Levéltár, id. h. 1800. évi 1760. t. sz.
 87) Szföv. Levéltár, id. h. 1801. évi 5047. és 5183. t. sz., 1802. évi 753. 762. 763. 798. stb. t. sz. Orsz. Levéltár Pol. 1801 f. 6. pos. 95., 96.
 88) Orsz. Levéltár, Kanc. 1802. évi 1403. sz. Helyt. Pol. 1802 f. 6. pos. 7—9.
 89) Szföv. Levéltár, id. h. 1802. évi 12521. t. sz.
 90) Szföv. Levéltár, id. h. 1802. évi 2447. és 2587. t. sz. Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. 1802 f. 6. pos. 27. 28. 34. 35.
 91) Domanovszky Sándor, id. munka, 437. ll. József nádor 1801 november 14-én kelt fölterjesztése az uralkodóhoz.
 92) Orsz. Levéltár, Helyt. id. h. pos. 54. 55. 60. Szföv. Levéltár id. h. 1802 augusztus 11. Hild Thalherr véleményéről.
 93) Orsz. Levéltár, Kanc. 1803. évi 15531. sz. Helyt. id. h. 1803 f. 6. pos. 22—24.
 94) Szföv. Levéltár id. h. 1803. évi 6143. t. sz.
 95) Szföv. Levéltár, Verschönerungs Archiv 1. sz.
 96) Orsz. Levéltár, Helyt. id. h. pos. 22.
 97) Ld: 93. sz. jegyzet.
 98) Szföv. Levéltár. Pesti német szính. aktái 1804. évi 3484 t. sz. Orsz. Levéltár Helyt. Pol. 1804 f. 6. pos. 3.
 99) Orsz. Levéltár id. h. 1805 f. 6. pos. 3. és 5.
 100) Ld: 97. sz. jegyzet.
 101) U. ott, id. h. pos. 12. 13. 18—20.
 102) Szentiványi elaborátumát ld: Szföv. Levéltár, Versch. Archiv 1. sz. Orsz. Levéltár, id. h. 1806 f. 6. pos. 11.
 103) Orsz. Levéltár, id. h.
 104) Szföv. Levéltár, id. h. 1806. évi 7553. és 7761. t. sz.
 105) U. ott, 1807. évi 851. t. sz.
 106) Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. 1807 f. 6. pos. 23.
 107) Szföv. Levéltár, id. h. 1807. évi 7290. t. sz.
 108) Orsz. Levéltár, id. h. 1808 f. 6. pos. 3.
 109) U. ott, id. h. pos. 75.
 110) Rokken Ferenc, A hajdani Angol királyné szálloda és az első duna-parti sétány. Tanulmányok Budapest multjából I. k. Budapest, 1932. 112. l.
 111) Szföv. Levéltár, id. h. 1808. évi 1996. és 2551. tsz.